MNyelv. 0.
624/39.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
39. szám KIADVÁNYAI 39. szám

572942

NAPSZAKOK NEVEI AZ UGOR NYELVEKBEN

ÍRTA
KISPÁL MAGDOLNA

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1938

ÁRA 1

016561/39

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
39. szám KIADVÁNYAI 39. szám

NAPSZAKOK NEVEI AZ UGOR NYELVEKBEN

ÍRTA
KISPÁL MAGDOLNA

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1938

1. Amikor a mitikus kor embere fokozatosan észlelni kezdte az én-nel szemben a nem-én-t, a külvilágot, ahhoz való viszonyát eleinte kizárólag térbelinek érezte. A környező dolgok, emberek, cselekvések az itt, illetőleg nem-itt, a közel és távol képzetét keltették benne, s ezek a képzetek aztán hangsorok, szavak alakjában tudatosodtak és közlődtek másokkal. E kezdetleges térszókkal indul tehát az emberi szellem öntudatosodása. Mikor pedig már megvolt az itt és ott tudata, könnyen appercipiálódott az előbbihez a jelen történés, mely közvetlenül tapasztalható, az utóbbihoz a nem-jelen történés, mely nem tapasztalható, csak közvetve, pl. egy második személy elbeszéléséből, ki ott volt akkor, mikor a kérdéses történés lefolyt, amelyet az első személy azért nem láthatott, mert ő ugyanakkor itt volt. Vagyis: a térképzetek közvetítésével megindult az időérzékelés is, s az itt : nem-itt fogalmi és szemléleti párhuzamosaként kialakult a most: nem-most kezdetleges időképzete. Térbeli és időbeli tájékozódás együtt pedig megindító mozzanatai a szellem egyetemes megvilágosodásának, mely a mitikus világszemlélet különböző fokozatain keresztül az elméleti gondolkozáshoz és a tudományos megismeréshez vezet. Innen a tér- és időbeli tájékozódásnak nagy szellem- és művelődéstörténeti jelentősége.

Hogy a legkezdetlegesebb tér- és időképzetek az öntudatra ébredő szellem legősibb fogalomkincséhez tartoznak, azt kétségtelenné teszi antropocentrikus jellegük. Az idetartozó tér- és időszók ugyanis csupán a beszélőre nézve bírnak tartalommal, objektiv jelentésük nincs, mert ami pl. a beszélő szempontjából itt és most, az egykor föltétlenül ott és nem-most volt vagy lesz. Az idetartozó szavak tehát az egyénből mint központból indulnak ki és arra vonatkoztatnak teret és időt, azért nevezhetnők őket szubjektiv vagy — annak a mitikus kornak a szókincséről lévén szó, mely szoros összefüggésben képzeli az embert a világmindenséggel — mikrokozmoszi viszonyításszóknak.

E mellett azonban van a tér-időszóknak egy másik csoportja, mely a szellemi élet magasabb fokán fejlődött, mikor az ember már nemcsak közvetlen környezetével, hanem a világmindenség nagyszabású jelenségeivel szemben is valamiféle — bármily kezdetleges — módon állást foglalt. A kozmikus tü-

nemények szavainak természetesen már van objektiv jelentésük, tehát a beszélőtől függetlenül is tartalommal bírnak. *Kelet* pl. mindig a nap keltének irányát fogja jelölni, bárhogy változtassa is a beszélő helyzetét, *hajnal* mindig a nap keltének idejét, bármikor történjék is a cselekvés. Azért a tér-időszók e második csoportját objektiv vagy makrokozmoszi viszonyításszóknak nevezhetjük, amennyiben kozmikus jelenségek szolgálnak a különböző tér- és időmeghatározások alapjául. E csoportba a napszakokra, évszakokra és világtájakra vonatkozó kifejezések tartoznak. Jelen dolgozat célja a makrokozmoszi viszonyításszók mindhárom fajára kiterjedő tanulmányok alapján rendszeresen összefoglalni a napszakok ugor nyelvi elnevezéseit.

2. Míg az alanyi (kezdetlegesebb) viszonyításszók körében kétségtelenül a térszók keletkeztek először, addig a makrokozmoszi viszonyításszók csoportjában a napszaknevek az elsődlegesek. Ezt lélektanilag föl kellene tennünk akkor is, ha egyébként semmi bizonyítékunk sem volna rá. Természetes ugyanis, hogy az őskor embere legelőször a legközvetlenebbül adódót, a fény és sötét váltakozását érzékelte és tapasztalta. Hosszú fejlődés eredménye volt már e váltakozás törvényszerűségének, nap és éj periodicitásának észlelése is, de ettől még évezredekre volt szükség ahhoz, hogy a már történelmi ember képes legyen e fénytüneményeket az égboltozatról a földre vetíteni, azaz világtájakat megkülönböztetni. A nyelv, hű visszfénye a szellem alakulásainak, kétséget kizáróan igazolja a fejlődés föltett menetét: míg a napszak- (és évszak-) nevek túlnyomó része a finnugor, sőt egy-két esetben közvetlenül az uráli ősnyelvből származik, addig a világtájelnevezések önállóan keletkeztek az egyes finnugor nyelvekben, tehát finnugor etimonjuk nincs, s legtöbbnyire ma is világos számunkra a szemlélet, melyen alapulnak (pl. *kelet*).

3. Ha az ugor nyelvek napszakneveit összeállítjuk, arra az érdekes megállapításra jutunk, hogy az etimológiailag összefüggő (tehát legrégibb) elnevezések semmiféle vonatkozásban nincsenek a nappal. Ez azt mutatja, hogy a napszakaszok megjelöléséhez nem az égitest állása, hanem a fény különböző erősségi foka, illetőleg hiánya szolgált alapul. A rokon nyelvek tanúsága szerint a finnugor korban a mai 24 órás időegységnek két fő részét különböztették meg: a sötét *(éj)* és világos (*haj*-nal) napfélt. Ez utóbbit pl. egyenesen mint „a világos"-t jelöli a megmerevült *étvilág* 'éjjel-nappal' N.[1] összetétel. Ugyancsak fényes : nappal képzettársítás mutatkozik a szamojéd Jur. *jālea* 'Tag, Licht, hell', *jālemdaja* 'tagen, hell werden' stb. szócsoportban, mely összefügg a finn-

[1] N.: népnyelvi, R.: régi nyelvi adat; ahol nincs más utalás, a MTsz., illetőleg a NySz. közléséből.

ugorságbeli lapp S. *jälo* 'locus in coelo lucidus', F. *jalakas* 'derült' és a magyar *jelen* 'praesto', *jelenni* 'apparere' szóval (l. HALÁSZ: NyK. XXIV, 464, SETÄLÄ, Verw. 40, TOIVONEN: FUF. XX, 53). Egyik legősibb fokon tehát a nappalt (dies) teljesen függetlennek tartották a naptól (sol).[1] A kettő asszociálódása sokkal később, már az egyes nyelvek külön életében ment végbe. Ezt bizonyítja egyrészt, hogy sem a sol-nak, sem a dies-nek nincs finnugor korból származó neve,[2] másrészt, hogy az egyes nyelveken belül vagy csak egy szó van mindkét fogalomra (magyar), vagy ha több van, akkor azok a nyelvérzék számára azonos értékűek, tehát fölcserélve használhatók (osztják, finn stb.).

Amint a finnugor *haj*-nal-ban a világosság, úgy a szintén finnugor *éj*-ben a sötétség képzete van meg. Az ősibb fokon maradt szamojéd erre is szolgál kétségtelen példával: szam. Jur. *paeve*, *paibi* 'sötét', *päuśeme* 'este', Tawgy *faemei* 'dunkel', *fimti* 'Abend' stb., mellyel összefügg f. *pimeä* 'obscurus, tenebrosus' | zürj. *pemîd* 'ua.' | stb. (vö. HALÁSZ: NyK. XXIII, 438, SETÄLÄ, Verw. 40, PAAS., Beitr. 94). Jellemző, hogy egyetlen egy esetet sem találtam, amelyben a hold és éj nevei összefüggésben lettek volna egymással. Mitikus fokon ez teljesen érthető is, hisz az egyik fényes, a másik sötét, s hogy a kettő közt mégis valami (időbeli) kapcsolat van, annak észlelésére a mitikus világszemlélet még nem képes.

4. Minthogy a finnugorság a napnak csupán két szakaszát különböztette meg, természetszerűleg csak e kettőhöz fűzhetett, participálhatott mitikus képzeteket, s így két „jeles idő" alakult ki a bűvölések, áldozások végzésére: egyrészt a hajnal, illetőleg reggel, másrészt az éj, illetőleg est. A vogul mondákban pl. a hős, az „istenke" gyakran figyelmeztet a maga „este, reggel követelt áldozatára". Csak igen elvétve akad más, mint a votjákoknál a „dél megtartása" stb., de ezek már későiek, s idegen hatásra keletkeztek.[3]

A mitikus világszemlélet részeltető felfogása a vallási cselekményeken és babonás szokásokon kívül igen jellemzően

[1] Vö. a magyar talányt: „Melyik szükségesebb, a nap-é vagy a hold? — A hold, mert nappal úgyis világos van, ha pedig hold nem volna, akkor éjjel soha sem lehetne látni" (MNyszet III, 166), továbbá a wartburgi versenydalokat (l. SIMROCK, Mythologie IV, 30) meg primitiv népek fölfogását (pl. LÉVY-BRUHL, Das Denken der Naturvölker. Wien—Leipzig, 1926. 56) stb.

[2] A magyar *fény* ⌣ finn *päivä* 'Tag, Sonne' (MUSz. 513, FUCHS: FUF. XVI, 74, UOTILA, Zur Gesch. des Konsonantismus in den permischen Sprachen. Helsinki, 1933. 253), még ha el is fogadjuk biztos etimonnak, akkor sem mond ellent e megállapításnak, mert a finn *päivä* első jelentése valószínűleg 'dies', s így ez az egyeztetés tulajdonképen a fényes: nappal jelentéstani csoportba tartozik.

[3] Az indogermánságnál hármas: 'reggel', 'dél', 'est' tagozódás volt általános (l. USENER, Götternamen. Bonn, 1896. 185).

nyilvánul még a költői és a népnyelv sok metaforás kifejezésében is, melyek szinte a mitikus kor képzettársítási biztonságával hozzák kapcsolatba a kellemest a fénnyel, a kellemetlent a sötétséggel. Egyfelől: *fakad, mint a hajnal, szerencséje* R.[1] | *szívében kedves remény kezdett hajnallani* Kazinczy (MNy. V, 405) | *fölvirad neki* CzF. | *ki-derül a te napod is* R. (NyK. XLIII, 238) | *az iók és igazak az mennyei paradicsómnak delére dőlnek* R.; másfelől: *este van mán annak délben is* 'lejárta magát' N. (Nyr. VIII, 568) | *este van rád* 'véged van' N. (Nyr. III, 176) | *Magyarországnak mondjatok jó éjet* R. | *mellyet had éjjez körül* Kazinczy (Nyr. IV, 220) | *éjjeles* (gonddal teli) *elme* Vörösmarty (Nyr. XLI, 142) | *iczaka készült* 'nem jó, helytelen' N. (Nyr. X, 329) | stb.

5. Jóllehet a hajnal és az éj — mint vallási cselekmény ideje — bizonyos fokú jelentőségre tett szert az ugor népek szellemi életében, képzeletüket annyira már nem bírta megragadni, hogy mitoszalkotásra ihlette volna őket. Az obi-ugor népköltészet tanúsága szerint a természeti tárgyak meglelkesítése is csak a legkezdeti fokon áll, annál kevésbbé lehet tehát szó személyítésükről.[2] Mégis a vogul teremtésmondák egyik központi alakját, *Kaltéś*-t, Munkácsi a megszemélyesített hajnalnak, illetőleg a hajnal istennőjének fogja föl, kapcsolatba hozva a votják *Kildiś-in* 'teremtő ég' „mythikus név"-vel (NyK. XXV, 61, VNGy. I, 201 kk., II, 049 kk., 0232; vö. még Réthei-Prikkel: NyK. XXIV, 34—6, 472, Holmberg: FUF. XIII, 61—4). A bizonyítást nem fogadja el Kannisto (FUF. VIII. Anz. 183—7); elvben is visszautasítja a föltevést Karjalainen (Religion II, 176—80), mert a természeti jelenségek tisztelete csekély, késői és idegen eredetű, továbbá, mert *Kaltéś* törzsi istenség, ami megszemélyesített természeti jelenségből elképzelhetetlen.

Ugyancsak a „személyesítő mythikus felfogás maradványai"-nak tekinti Munkácsi a vogul *χuj-puŋk* 'hajnal', *sir-päŋ* 'szürkület', osztják Irt. *χunť-torèŋ* 'szürkület, reghajnal' stb. kifejezéseket, úgyhogy szerinte „a képzeleti alak, melynek *fejét (puŋk)* és *nyaktáját (torèŋ)* említik: a Reghajnal-anya" (VNGy. II, 0231). Minthogy azonban megszemélyesítést az ugorságnál nem lehet föltennünk, e szerkezetek valószínűleg úgy magyarázandók, hogy — antropocentrikus térszemlélet ('fő' = 'kezdet' stb.) közvetítésével — a hajnal és alkony kezdetét, illetőleg későbbi szakaszát jelölik.

Mitológikusan magyarázza a hajnal keletkezését egy Gondattitól közölt vogul rege: egy kíméletlenül öldöklő hősre *Numi-Tārēm* ráfútt, mire ez az égbe repült s ott hajnallá vál-

[1] Vö. 4. l. 1. jegyz.

[2] Vö. Paasonen: NyK. XXXVII, 16, Karjalainen, Die Religion der Jugra-Völker I—II. Porvoo—Helsinki, 1921. II, 220—1.

tozott; s mivelhogy csupa vér volt, a hajnal színe is vörös (id. VNGy. I, 0365). E mitosz azonban egészen késői lehet, s nyilván kölcsönzés, hisz teljesen magán áll az obi-ugor mitológiában.

Szintén kölcsönzés lesz az osztják költészet (egyébként ritka) farkas-hajnal-féle kifejezése: *χ̮ȓ sōγotlala (?) jēwor χońtlvŋ imen* 'Rénbika tépő (?) farkas hajnal asszonyod' (ONGy.[1] 18) | *vą̊j sōγotlala jēwor χońtlvŋ sislna* 'rén tépő farkas hajnal szakáig' (107; vö. VNGy. II, 0233). Ugyanezen mitikus képzetkapcsolást keresi Ipolyi a magyar *farkassetétség* (szembaj neve) kifejezésben is (Myth. II, 31). — A magyar népmesékben egyébként többször szerepelnek a személyesített napszakok, főleg a Hajnal és Éjfél, ez azonban késői s bizonyára idegen hatásra keletkezett.

6. Hogy az ugor mitikus gondolkodás a fény föl- és letűnését az éghez kötötte, annak világos nyomai a vogul-osztják népköltés gyakori kifejezései, melyek szerint 'az ég (vagy isten) hajnalra válik, illetőleg földeríti a hajnalt'. E kifejezések közül ősibb fokon azok állnak, melyekben az ige visszaható; pl.: vog. *χolit tą̊rėm χą̊tėli* 'reggel az ég kivilágosodik' (VNGy. IV, 334) | *tą̊rėm ētîmės* 'az idő (ég) éjjelre fordult' (336) || osztják É. *tōrməl si χòtləs* 'világosodott' (NyK. XXXVII, 60) | *tōrə̂m patləda pidəs* 'az ég sötétedni kezdett (= alkonyodott)' (NyK. XXXVI, 390) | Irt. *kîmet xatt tûrum xuttôt* 'der andere Tag dämmerte' (Patk., IOV.[2] II, 108). Magyar részről idetartoznak az úgynevezett személytelen vagy alanytalan igék: *virrad, nappalodik, alkonyodik* stb. — A mitikus fejlődés következő, már személyítés felé haladó fokán keletkeztek az ilyenek: *Numi-Tą̊rėm jä'ikėm postîlėmä* 'Fönséges-Ég atyácskámnak virradását' (VNGy. IV, 4) | *χolit Numi-Tą̊rėm āšėm ti χą̊tälės* 'reggelre Fönséges-Ég, az én atyám ím kinappalodott' (III, 64), továbbá az egész obi-ugor költészetben magára álló kifejezése a hajnalnak: *jänî' tą̊rėm ľą̊ñχä χą̊täls, jänî' pupî ľą̊ñχä χą̊täls* 'a nagy isten útja kivilágosodott (nappal lett), a nagy bálvány útja kivilágosodott' (189). — A legfelsőbb mitológiai fokon, a teljes személyesség fokán alakultak végül azok a kifejezések, amelyekben az isten mint a fény ura idézi elő a fény föltűnését. Így a vogulban: *Tą̊rėm vārėm saw χą̊tėl* 'T. alkotta sok napon át' (VNGy. II, 64) | *vušmēñ khą̊tėl Tōrėm jalti* 'borús napot rendelt Tôrem' (IV, 104); az osztjákban: *Num-Tōrə̂m āšem v"erţî sąrńi sēm χońmaŋ ār naj v"ertal ewîlt* 'N.-T. atyám szerezte aranyos szemét húnyó sok nap szerzése közben' (ONGy. 13). Érdekes, hogy amilyen gazdag ez a harmadik csoport a hajnalra vonatkozó adatokban, olyan ritka az éjre vonatkozó

[1] Pápay József, Osztják népköltési gyüjtemény. Bp.—Leipzig, 1905.
[2] S. Patkanov, Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volkspoesie I—II. St. Petersburg, 1897., 1900.

megfelelő szerkezet. Idevágó egyetlen adatom: *Tārėm vārėm jamės ētkwė* 'egy Tārëmtől alkotott jó éjjelecskét' (VNGy. IV, 275). Hasonlót másutt nem is találtam. A nyelvhasználatban tehát még most is uralkodik az a mitikus világszemlélet, hogy az istennel (= éggel) csakis a fény lehet kapcsolatban, a sötétség nem.

I. Éj-nap.

A világos és sötét napfél számolását általán ez utóbbival kezdték a mitikus fokon élő népek, így az ugorság, illetőleg finnugorság is. Ennek emlékei pl. az ugor nyelvekben szinte kizárólagos e s t e - r e g g e l sorrendű kapcsolatok: vogul *ētï χoli vōwmė jirėm* 'este, reggel kért áldozatom' (VNGy. II, 258) | *ïtï tēn'-ut, χoli tēn'-ut* 'esti enni valót, reggeli enni valót' (III, 285) | stb.

Hogy a szabályosan váltakozó nap és éj tulajdonképen egységet alkot, azt csak a fejlődés jóval magasabb szintjén képes észlelni az ember. Az erre vonatkozó első homályos képzeteket tükrözi két vogul talány: „Fehér kendőnek egyik fele szétterül, másik fele felgöngyölödik. — Az ég kinappalodik s megint beesteledik." (VNGy. IV, 392.) | „Egy napon sötét, más napon fényes. — Ég. Nap és éj." (403.) — Mikor aztán mind határozottabban kialakult a nap és éj összetartozásának képzete, jelölésére — az éj elsőbbségének megfelelően — vagy magát az é j n e v é t használták, vagy é j - n a p-féle összetételeket, melyeknél szinte kizárólagosan mindig az 'éj' az előtag.

Magyar.

1. É j - v i l á g o s s á g: *sem ejjel, sem holval* ÉrsK. 319 | *ét-világ* 'éjjel-nappal' N., EtSz.

2. É j - n a p: *mind íjel s mind napual* Sylv:UT. 55 (id. NyK. XXXVIII, 23) | *negywen ee es nappaa beytele* ÉrdyK. 137 | *negyuen éye nappa bőytelt* Helt:UT. 5 (id. NyK. XXXVIII, 23) | *eynek: napnak egyenlőségh̨e* 'aequinoctium' GyöngyTör. 24 | *éjjel-nappal* 'diu noctuque, sine intermissione; confestim, sine mora' R. | *éjjelinappali* 'non intermissus' R. | *éjtnapot* 'éjjel-nappal' N. (MNyszet VI, 323) | *éjen-nap* 'ua.' N. | *éjt-nap* 'diu, noctuque' KRESZN., 'den ganzen Tag' (EtSz.) | *ét-nap, ît-nap* 'egész napon át' N., MNy. IV, 287. Valószínűleg ez utóbbiak játékos bővítése az *étendő-étnap* és *étestem bé világ nap* 'egész nap' N.; ezek magyarázatával egyébként nem találkoztam. — *Éj-nap* 'dies et nox' R., 'éjjel-nappal' N. | *enap kezeth* SermDom. | *negywen ee nappaa* JordK. 219 | *éj-nappal* 'dies noctesque, diu noctuque' R. | *negyuen e nappot* JókK. 28 | *éjnaponta* 'éjjel-nappal' N. | *éj-naponkéd* 'ua.' R. Továbbá az 'aequinoctium' újabbkori nevei: *éj-nap egyenlősége* SzD.[2] | *éjnapegyezés, éjnapegyen* Tzs. | *éjnapegyenlet* Bajza (MNy. IV, 203).

3. Nap-éj: *harom nappal ęs harom eyel* MünchK. 36 | *neǵuen napon ęs neǵuen ijel* Sylv:UT. 5 (id. NyK. XXXVIII, 23). E sorrend sokkal ritkább az előbbinél, és mind az elő-, mind az utótag mindig ragozva van (néha különböző raggal); ez nyilván mutatja, hogy nem felel meg a nyelvszokásnak, s mindig határozottan két szónak érződött. Kapcsolás nélkül csak az 'aequinoctium' neveiben: *nap-éj egyenlősége* R. (Nyr. XXXII, 498) | *napéjegyen* Tzs.

4. Nap: *hogy más napon reggel Sámsont megölnéjék* (RMK. II, 342) | *Vrunk ihs fel tamadasanak napyanac eyyelen* GömK. 328. Vö. a népi találós kérdést: *Mejik napnak nincsen éczakája? — Az utolsónak.* (Nyr. XIV, 425.) Idetartoznak az ünnepek nevei: *úrnapja, nagyboldogasszony napja, vasárnap* stb. Sokszor nem is lehet eldönteni, az egész 24 órára vagy csak annak világos felére vonatkozik-e a szó, annyira különbség nélkül használja a nyelvgyakorlat mindkét fogalom jelölésére.

Vogul.

1. Éj-nap: *pūmaśä ētä sāt at χ̮ǎli, pūmaśä χ̮ǎtėlä sāt at χ̮ǎli* 'mulatsága hét éjen át nem ér véget, mulatsága hét napon át nem ér véget' (VNGy. I, 61) | *ētä sāt, χ̮ǎtėlä sāt toχ jǎmimėm* 'hét éjjel, hét nappal járok így' (III, 83) | *ēt χ̮ǎltnė, χ̮ǎtėl χ̮ǎltnė* 'egy éj múltával, egy nap múltával' (II, 429) | *ētä sāt, χ̮ǎtėl sāt ūlėmtal* 'hét éjjel, hét nappal álomtalanul' (175). — A két szó összetartozása néha formanssal, nomen possesoris képzővel is kifejeztetik: *χ̮ūrėm ētėñ χ̮ūrėm χ̮ǎtėl mulnė sis* 'három éjjel, három nap elmúlása ideje alatt' (III, 535) | *ījiñ poǫl khūrėm khǫtėl* 'éjestől három nappal' (IV, 229) | *sāt ētiñ χ̮ǎtėl* 'hét éjen, hét napon' (I, 36). — Néha kötőszóval: *khūrėm ji-tė-khǫtėl* 'három éjjel, három nap' (II, 237), de ez igen ritka eredeti szövegben. Az evangeliumokban gyakoribb: *ji i qōdel* 'éjjel és nappal' (Ahlqv., VogSpr.[1] 90). — Közvetlen egymás mellett a két szó: *ētä-χ̮ǎtėlä* 'egy éjt s napot' (VNGy. II, 7) | *īťi-χ̮ǎtėl* 'éjjel-nappal' (III, 120) | *jī-khatėl* 'ua.' (VNyj. 281).

2. Nap-éj: *khǫtėlnėt ji* 'nap és éj (tulajdonképen nappallal éj)' (VNGy. IV, 403). Erre a sorrendre egyetlen eredeti szövegbeli adatom. A fordításokban gyakoribb: *nilmen chotel i nilmen jej* 'negyven nap és negyven éj' (NyK. IX, 133) | stb.

3. Nap: *khūrėm khotėl tǫulėmištän* 'három nap eltelte után' (VNGy. II, 228) | *khátėl-lätėl jänúmäl* 'nap számra nődögél' (IV, 357) | stb.

4. 24 óra: *sutka* 'Tag und Nacht' (Ahlqv.) < orosz (NyK. XXVIII, 429).

[1] A. Ahlqvist, Wogulische Sprachtexte . . . hg. v. Yrjö Wichmann Helsinki, 1894.

Osztják.

1. Éj-nap: É. *ātl anʻ χòi̯l, χɒtl anʻ χòi̯l* 'éjjel sem nyugszik, nappal sem nyugszik' (NyK. XXXVIII, 149). — Kifejezik a két szó összetartozását duálissal: É. *neljañ atñen pa chadlñen* 'negyven két éj és két nap' (NyK. VII, 416) | Jug. *ât̮ɣən ḳat̮ɣân* 'vuorokausi, 24 Stunden' (Paas.—Donn., Wb. 15). Különös alakok Patkanovnál: *îmeŋen igeŋen ûtteŋen xôtteŋen* 'eine alte Frau und ein alter Mann verleben zusammen die Tage und die Nächte' (IOV. II, 102); az Irt. *at* 'éj' és *χat* 'nap' (Patk.) ilyen *ût-*, *χôt*-féle alakjával másutt nem találkoztam. — Nomen possessoris képzővel: É. *lābət ādəŋ χɒtl ɣɒstəllì* 'hét nap, hét éjjel hajtotta' (NyK. XXXVI, 386). — Közvetlen egymás mellett: É. *āt-xatl* 'Tag und Nacht, 24 Stunden' (Ahlqv.; egyetlen, valószínűleg csak tőle kikövetkeztetett alak).

2. Nap-éj: É. *lābət χɒtl iɒŋʻəs lābət āt iɒŋʻəs* 'hét napig járt, hét éjjel járt' (NyK. XXXVI, 385) | Irt. *xûdem xatt, xûdem ât âdôt* 'drei Tage und drei Nächte schlief er' (IOV. II, 18). — Közvetlen egymás mellett: *χat-āt* 'éj és nap, die Zeit von 24 Stunden', csak Patk. szójegyzékében.

3. 24 óra: Irt. *xûdem sutke âdôt* 'schlief drei Tage und drei Nächte' (IOV. II, 20) | Kond. *səɔwtkà* 'vuorokausi, 24 Stunden' < orosz (Paas.—Donn., Wb. 218).

II. A sötét napfél.

Magyar.

É: e naponked Szabács Viad. (Nyr. I, 89) | *yo eeth* 1485. (OklSz.) | *euel . . . fel kelne* JókK. 143 | *ey es napy kenyerym* GömK. 120 | *éháló* 'éjjeli hálás' N. (Nyr. XXII, 269, XXIII, 466).[1] Ez az *é* a mai *éj* legrégibb nyelvtörténeti alakja (vö. EtSz.). — Alakváltozatok: *Í: y ynek tudomant mutat* DöbrK. 39. × *Éh: harom eeh es nappa* JordK. 391. × *Év: ewnec oraÿt* 'horas noctis' SermDom. | *ez evnek menden tyztessegere* JókK. 74 | *eui uariw, ewÿ warÿv* SermDom. | *ewy ees napi kenyereym* WinklK. 259. Az EtSz. szerint ez az alak lehetett az *é* ősmagyar előzője. Az *ew* betűcsoportot *ő*-nek olvassa Zolnai, *év*-nek Simonyi (vö. EtSz.); *év* ⌣ *éj* tőhangzóváltakozást tesz föl Szinnyei (MNy. XXII, 161). × *Éj: ey waryw* GyöngyTör. | *az ey el közelitend* R. | *eynek melseges veztegsegebe* VirgK. 82 | *eyiecben* BécsiK. 36 | *hwswetnak . . . eeyen* ThewrK. 210 | *Eyeltudo* (egy tolvaj neve) 1364. (OklSz.) | *éjt* 'éjjel' N. (MNyszet VI, 323) | *éjkor, éjkorban* Sl. | *éjenként* 'nächtlich' Tzs. | *éjente*

[1] A cserháti *Élyány* „v. talán *éjlyány*" a közlő szerint (Nyr. XXXIX, 46) a szirén magyar neve. Egy másik gyűjtő azonban ezt az *ileány, ilány* szóval azonosítja, s az *i-fiú* nőnemű párjának értelmezi (i. h. 177).

'noctu; allnächtlich' (EtSz.) | *éji* R. | *eyieli* 'nocturnus' C. | *éjellik* 'noctescit' KRESZN. | *éjel* 'die Nacht zubringen' Tzs. Változatai: *éjj-* (EtSz.) csak ragozva: *a mely eijőn el árultatik* | *éjjet-szaka* | *éjjek által* R. | *ejjet* 'éjjel' N. (MNyszet VI, 323) | *az éjjön* N. (Nyr. V, 221) | *éjjészés* 'éjjelezés' N. || *ij: el iű az y* Sylv: UT. I, 141 (NySz.) | *yel* WeszprK. 92 | *ijjel* N. (Nyr. XX, 27) | *ijedezik* 'éjjeledik' N. Az EtSz. szerint *éj* elvonás **é-e* > *é-j-e* ragos alakokból (vö. TMNy. 144); ezzel szemben eredetinek mondja a *j*-t SETÄLÄ (JSFOu. XLIII, 63), HORGER (MSzav. 47).

É j j e l: *mynd az eyeel oly seteth* JordK. 39 | *fel tamadasanak napyanak eyyelen* GömK. 328 | *éjjelenként* SI. | *éjjelente* (Nyr. LXI, 87) | *éjjeli* MA. | *éjjelesi* 'éjjeli őr' N. (Nyr. XXXIII, 288) | *éjjeledik* 'noctesco' MA. | *éjjelez* Tzs. | *megéjjelni* 'éjtszakára megszállni' R. (Nyr. XLIII, 356). — Az *éjjel* alak önállósult ragos határozó (vö. EtSz.), RÉTHEI-PRIKKEL szerint viszont *éj* + *vel* 'lux + splendor' összetétel (NyK. XXV, 75, 133).

É j t s z a k a: *eÿtzaka* 'pernox' KolGl., de már SZIKSZAINÁL *eeczaka* 'nox', s azóta általános alanyesetként is: *ecczaka nem leszen többe* R. | *icczaka* '9—12 óra között' N. (HERMAN, PásztNy. 631) | *éjtszakánként* SI. | *éjszakánta* (MNy. II, 135) | *éjszakai* R. | *éjszakás* 'az éjjeli őrzésben soros' N. (HERMAN i. m. 152) | *éjszakáll*, *étszakáll* 'vigilo pernocto' R. | *éjtszakázni* 'virrasztani' SzD.[2]. — A nyelvtörténetben személyragtalan alakváltozat is előkerül: *eiszak* 'nox' MA. | *elmula az éjtszak* R. | *északi kiáltásokkal* R. (Nyr. XXXVIII, 223).

A szót igen sokfélekép magyarázták. SCHOTT: *éj* + *tszaka* ∽ török-mongol *tschak* 'Zeitabschnitt' (AltSpr.[1] 93, 110). Általános azonban az *éjt* + *szaka* elemzés, melyben az utótagot a 'rész' jelentésű (vö. MNy. XXIII, 151) *szak* személyragos alakjának fogják föl (IPOLYI, Myth. II, 43: *? szakad*, *beszakad*), de annál eltérőbb a közbenső *t* értelmezése. HUNFALVY: *t* < *d* „complexum temporis képző" (MNyszet IV, 146); CzF.: határozói rag vagy az *idő* szó összehúzása; BUDENZ: a vog. *ét* | cser. *jüt* | osztj. *át* szók *t*-jével azonos képző (MUSz. 840); MUNKÁCSI: azonos az *est t*-jével (NyK. XXVI, 315); accusativusi *-t*-nek gondolja KRESZN. és SZARVAS (Nyr. XXI, 473); határozóragnak tartja GELEJI KATONA (l. Nyr. IX, 370), ENDREI G. (Nyr. XXXIII, 475), M. J. (MNy. XXVIII, 62); genitivusi ragot lát benne HUNFALVY (MNyszet IV, 147), SIMONYI (Nyr. IX, 370, MHat. I, 350), ZOLNAI (Nyr. XXV, 281), MÉSZÖLY (MNy. XXIII, 151), HORGER (MSzav. 47). Az EtSz. szerint elhomályosult összetétel: *é* + *szak*, mely az *éjjel*-hez hasonlóan 'noctu → nox' jelentésváltozáson ment át. Az *éjtszaka t*-je az *éten-északa* kapcsolatban keletkezett analógiás tapadás útján.

[1] Über das Altai'sche oder Finnisch-Tatarische Sprachengeschlecht von WILHELM SCHOTT. Berlin, 1849.

Fokozásra szolgáló szerkezetek: *éjten-éjjel* 'tief in der Nacht, durch die ganze Nacht' (EtSz.) | *éjtenn éjtszaka* 'egész éjtszaka' SzD.[2] | *éjtënlő-éjtszaka* R. | *étellü-éccaka* N. (Kreszn. szerint < *éj-telő* éjtszaka), s valószínűleg ennek játszi bővítése az *eétembeélő-éccaka* 'egész éjjel' N. | *ítëmbʲéli íccaka* N. (MNy. III, 285) | *íjnek iccakáján* N. (Nyr. XX, 417) | *éjek éje* (Nyr. LXI, 5). — *Éjnek évadján, éccakának vadán* 'éjnek idején N. | *ennek ewada vagon* DöbrK. (id. Nyr. VIII, 127) | *ewnek ew vadaban* WinklK. 236 | *iczczakának ivadján* N. (MNy. V, 381) (irodalmát l. az EtSz. *évad* cikkében).

Mindezen szók és kifejezések alapja *éj*, melyet a módszeres nyelvhasonlítás előtt többen magából a magyar nyelvből magyaráztak. Így Kassai: „megrövidült szó Setét szóból". Ipolyi (Myth. II, 43): „netalán a szomorú érzetet keltő időszaknál fogva az *ej* = exclamatio suspirantis, *fohász* kifakasztásától vette nevét"; másrészt viszont az *ejt* igével hozza kapcsolatba. CzF. a *héj* szóval rokonítja. — Egyébként azonban egyik legkorábban finnugor eredetűnek fölismert szavunk. Már Fogelnál: f. *yoe* | hung. *ey, iy* (id. Suomi 3. j. V, 194). Sajn. (Dem. 52) is: lp. *ja* | f. *yo* | ung. *ej*. Azóta pedig már az egész finnugorságban kimutatták megfelelőit (l. az EtSz. *éj* cikkét). Munkácsi idevonja még az osztj. *jōgon* 'éj, késő' szót is, valószínűleg helyesen. A MUSz. 799 szerint az alapszó az *est* alapszavával azonos. — Szamojéd rokonságra gondolt Schlözer: szam. Jur. *pi* stb. 'éj' (Allg. Nord. Gesch.[1] 297), Hunfalvy (MNyszet III, 265), Winkler (Uralalt.[2] 23). — A török *lejl* és *ejlen* szókkal vetették össze CzF., Vámbéry (MEr. 560). Egy kínai *yĕ* alakkal hasonlították Sajn. (Dem.), Schott (AltSpr. 93), egy japán *jo*-val Winkler (i. m. 266), Pröhle (KSz. XVII, 179); egyéb, részben indogermán szókkal Lindström (Suomi XII, 109).

Vogul.

1. *I* 'Nacht' (Ahlqv.), 'éj, éjszak' (Szil.). Úgy látszik, ezt az alakot csak formanssal használják, alanyesetül a teljesebb képletek szolgálnak (l. alább): *māt īnè* 'a másik éjjel' (VNGy. IV, 353) | *ār it* 'minden éjjel' (344) | *ti ivung poall ätt katl* (Reg.), *ti ījiñ poǫl ät khǫtèl* 'most éjjelestül öt napon át' (99). Csak Regulynál találtam ilyen ragtalan alakokat: *ij minepongve* 'éjjel elmenni' (III, 224) | *ij kvätl* 'éj közepére' (428). Érdekes az *Ija* 'Nebenfluss zweiten Grades des Mezen', tulajdonképen 'Nachtfluss' (Kannisto: FUF. XVIII, 86). — *Ji* 'nox' (Hunfalvy, VogF. 19), 'Nacht' (Ahlqv.), 'éj, éjjel' (Szil.): *ji*

[1] Allgemeine Nordische Geschichte . . . hg. v. August Ludwig Schlözer. Halle, 1771.

[2] Heinrich Winkler, Der Uralaltaische Sprachstamm, das Finnische und das Japanische. Berlin, 1909.

joχtništ 'az éj eljött' (VNGy. IV, 378) | *jīt khūjém* 'éjjel lefekszem' (128) | *jiχ* 'éj' (II, 650); *sąkhéñ jiχ* 'minden éjjel' (I, 170) | *jigwus* 'sero' (VogF. 32). — *Je, jei* 'Nacht' (Ahlqv.), *jė* 'éj': *jė jäli* 'éjjel jár' (VNyj. 207). Csak Hunfalvynál találtam ilyen alakokat: *jej* 'éj', *jejnk* 'sötétedik, homályosodik' (NyK. IX, Sz. 75).

Kannisto következőleg állítja össze az alakváltozatokat: TJ., TČ., VS. *įī*, AK. *įì*, *įə*, KK., FK. *įə*, P. *įiγ*, ÉV., Al. *ī* 'Nacht' (WogVok.[1] 48). A magyar *éj* etimológiai megfelelője.

2. *Eť, edi* 'Abend, Nacht' (Ahlqv.), *ét* 'éj' (NyK. IX, 76), *ēt* 'éjjel' (Szil.): *ēt χą̄ltnė* 'egy éj múltával' (VNGy. II, 429) | *ētä ľūńśi* 'éjjel sír' (IV, 386) | *ēťi χuji* 'éjjel alszik' (235) | *tą̄rėm ēťimės* 'az idő éjjelre fordult' (336). — *Iét, jiét* 'éj' (VogF. 113), *iet* 'Nacht' (Ahlqv.): *äń jét* (Reg.) 'amaz éjtszaka' (VNGy. II, 80) | *ietä sąat* 'hét éjjel' (290). — *Iti* 'vesper' (VogF. 19), *īť* 'éjszaka, est' (Szil.): *popi-šäm soχtéñ īť* 'a bálvány szemétől felgöngyölt éjtszaka' (VNGy. III, 200) | *īťi khwǫjjam* 'éjjel ha fekszem' (II, 376) | *īťimi* 'beéjjeledik' (Szil.) | *χą̄tälėm īťimanė* 'esteledik nappalom' (VNGy. IV, 139).

E szót sokáig nem választották külön az *ī*, *ji* stb.-től, mellyel jelentése részben azonos (*ēt* stb. 'est' -et is jelent, vö. NyK. XXV, 349), hangalakja meg aránylag közeli. Így sorozta az *ī*-vel együtt a magyar *éj* rokonságához Fábián (MNyszet VI, 115, 126), Hunfalvy, Budenz, Munkácsi (l. EtSz., továbbá NyK. XXV, 347; de már külön csoportnak veszi Munkácsi, ÁKE. 236), Hazay (Vog. mh. 26). — Egyéb etimonjai: vog. *ēt*, *īť* | osztj. *at*, *āt* | m. *est* (Munkácsi: NyK. XXV, 258) || osztj. *ìn̄ā̀ì*, *ìl̄ā̀* | vog. *ēťś*, *ēťi*, *iit* stb. (Kannisto: FUF. XIV, 36, 38) || vog. *ēt* | osztj. *jētəŋ* | f. *ehtoo* | lp. *ikto*, *jukt* 'tegnap' | cser. *jüt* 'éj' (Beke: Nyr. LIII, 15). — Szamojéd rokonságra utalt Klapr. 198, Setälä (Verw. 40): f. *ehtoo* | osztj. *īvən* | vog. *īť* | cser. *jüt* | lp. *ikte* || szam. O. *ütö*, *ūd* stb., Tawgy *ńüďe* stb., ugyanígy Paas. (Beitr. 70).

Osztják.

1. É. *ej* (NyK. XI, Sz. 220), egyetlen adat | *jūvįn* 'nachts' (Ahlqv.) | Kond. *jəₒwən*, *įǫwwən*, Jug. *įǫwwən*, *įǫwn* 'yöllä, nachts' (Paas.—Donn. Wb. 29) | Szurg. *jôgon* 'Nacht' C. | *jygh* 'ua.' (Klapr. 194) | D. *ėj* 'éj' (Pápai). — A magyar *éj*, vogul *ī* stb. megfelelője.

2. É. *at* 'éj', *adīng* 'éjes, éjjeli' (NyK. XI, Sz. 9) | *āt* 'Nacht' (Alhqv.) | *āt*, *at*, *ät* 'éj' (Beke): *kalt-sēm patlam usi āt* 'mint a kalt szeme, oly sötét erős éjet' (ONGy. 18) | D. *ât*, *at* 'Nacht' (Castr.) | Kond. *àt*, Jug. *àt (ʒttəm)* 'yö, Nacht'

[1] Artturi Kannisto, Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen vom qualitativen Standpunkt. Helsinki, 1919.

(Paas.—Donn., Wb. 15) | Irt. *āt* 'éj' (Patk.): *âdet pradet* 'er verbrachte die Nacht' (IOV. II, 12); szokatlan alak: *ûtedet* 'Nächte' (140). — Kezdetben a magyar *éj* rokonságához tartozónak gondolták. Ma általában helyesnek elfogadott etimonját l. vogul *ēt, īt'* al.

III. A sötét napfél közepe.

A 'media nox' fogalmát a nyelvek általában *éj-fél-*, illetőleg *éj-közép*-féle összetételekkel fejezik ki. A finnugorságban, a vogul-osztják kivételével, az előbbi látszik jóval gyakoribbnak, szemben az indogermán és török nyelvek *éj-közép*-szerű kifejezéseivel.

Magyar.

1. Éj-fele: *eefelyn* KeszthK. 265 | *kevzel vagyon ey felehez* DomK. 110 | *efelikor* KolGl. | *ey felikort indulának* R. | *éffeli korig* R. | *éjfelekoron* R. A népnyelvben ma is: *éféle* 'éjfél' (Nyr. XXXIV, 104) | *éfélikor, ífilakor* N. Vö. *ha az óra éj felére jár* (Nyr. IV, 153) | *a csikorgó éj felén* Tompa (MHat. I, 122). Birtokosjelzős összetétel (l. MNy. XXIII, 151). — *Éj-fél: e fel* 'media nox' Zsélyi Szój. | *eey fel* Szikszai | *efelyglen* JókK. 30 | *éfébe* N. (Nyr. XXI, 382). Az EtSz. szerint talán jelzős összetétel, Kertész szerint valószínűleg jelöletlen birtokos összetétel (NyK. XLIII, 384). — *Éj-fél-kor* 'media nox' MA. | *az első vigyázás neveztetett éjfélkornak* R. | *lehetett az üdő talán éjfélkorban* R. | *éfélkoráig* R. (Nyr. XV, 534).

2. Fél-éj: *fiéléjig ës ott voutunk* | *fiéléjjél* | *fiéléjkór* Halmágy (NyK. XXXI, 402) | *féléjig* 'éjfélig' Halmágy (Nyr. XXXI, 230). — *Fél-éjjel* 'éjfél' Szlavónia N.; Balassa szerint „szószerinti fordítása a horvát *polnoč* kifejezésnek" (Nyr. XXIII, 361), de vö. a halmágyi adatot. — *Fél-éjszak* 'Mitternacht' Wagner, Phras. *septentrio* al.

Vogul.

1. Éj-közép: *ēt-kwotl porăi' jēmtēs* 'éjfélre vált az idő' (VNGy. IV, 335) | *ji-kwätēlnē joχts* 'éjfélig jutott' (379). — *Jej jat* 'éj közepe, éjfél' (NyK. IX, Sz. 73) | *ji-jet* 'Mitternacht' (Ahlqv.) | *jī-jēt, ī-jēt* 'éjfél, éjfélkor' (VNyj. 181) | P. *jiγiet*, T. *jīiet* 'Mitternacht' (Kannisto: JSFOu. XXX/8, 24). — Közép: *jetə* (Castr., id. Kannisto i. h.); nyilván elvonás az előbbiből.

2. Éj-darab: *jī-šup* 'éjfél' (Szil.), Schlözernél (i. m. 309) *schup-ji*, valószínűleg a *media nox*, *Mitternacht* stb. mintájára fölcserélve az elő- és utótag.

3. ? Éj-fél: *et pala* 'éjfélkor' (orosz *pod večer* 'este felé') (NyK. IX, 157) | *ji-poąlt* 'éjfél tájt' (VNGy. IV, 373). Úgy

látszik, a fordítás nem egész pontos, tulajdonképen 'éj felé' volna a kifejezés jelentése.

Osztják.

Éj-közép: É. *at kutĭp* 'éjközepe = éjfél' (NyK. XI, Sz. 41) | *āt-kūtĭp* 'Mitternacht' (Ahlqv.) | *āt kūtpelna* 'éj közepén' (ONGy. 18) | *āt-kuṭəp pɑ̄rəŋ nāj* 'éjféli ételáldozatos istennő' (268) | Kond. *ȧt-kö'ttəp* 'sydänyö, Mitternacht' (Paas. —Donn., Wb. 15) | Irt. *āt-kūttėp* (Patk.). — É. *at ježa* 'éjfél', hol *ježa* 'közép' (NyK. XI, Sz. 60) | Kond. *ȧt-iąʒ̣šə* 'Mitternacht' (Paas., Beitr. 134) | Jug. *ȧt-iąttšə* (Paas.—Donn., Wb. 15).

IV. A világos napfél.

1. A nyelvkeletkezés korában az éj volt az elsődleges, de a történelmi kor többé-kevésbbé tudatos időmeghatározásai már a világos napfélhez, a nappalhoz fűződnek. Ennek szerepe annyira fontos, hogy igen gyakran általános 'idő' jelentést vesz föl, pl. *aratasnac napiban* BécsiK. 13 | *éltes napjaimban* R. (MNy. XII, 342) | *eletemnek napiban* JókK. 123 | *életem napjában* 'mióta élek' N. (Nyr. XXXIV, 479) | *napomba ojan dolgot nem láték* 'életemben' N. | *ilü nap* 'dies' csángó (Nyr. XXXI, 84), vö. „akinek *élőnapja* van, kijő . . . a betegségből" (Nyr. XXX, 206) | *napja van még neki* 'élete' N. | *napjafogyott* 'kinek napjai már megszámlálvák' R. (Nyr. IV, 69) | *mai napság* R. (Nyr. I, 433) | *napyglan tyredelmesseegőt mwtat* ÉrdyK. 72 | *időnap előtt* 'időnek előtte' N. — Érdekesek a 'soha' *nap*-pal összetett tréfás-népies kifejezései: *soha napján* (Nyr. II, 513) | *szent-bibicz-nap* 'soha napja' (MNy. VI, 353) | *iplik napkor* 'ua.' (MNy. X, 239). Ugyancsak a *nap*-nak 'idő' jelentését mutatják az ilyenek: *lopja a napot* | *naplopó* R. (Nyr. XLIV, 113) | *napoz* 'procrastino' MA. | *napolni, késődni* 'substitere in aliquo loco' PPB. | *el-napoz* 'elidőz' N. | *napol* 'tartózkodik, henyél' N. | *Ha a legény . . . szántszándékkal naplana* R. (Nyr. XV, 283) | *naplás* 'idő-töltés' SzD.[2]. Idetartozik a *hónap* is, hol „a szó .második tagjának jelentése 'idő'" (Fokos: Nyr. LXIV, 43).

Hasonlók bőven akadnak az obi-ugorság köréből is.

Vogul: *ā̆γi χajtnė jisiñ χā̆tėlūw ūlileuw* 'leány futkosó — azon korbeli napunkat éldegéljük' (VNGy. II, 318) | *ta χā̆tėl* 'olykor (némely napon)' (IV, 15) | *tĭl ā̆lnė χā̆tėl* 'a jövőben (ezután levő napon)' (26). Ugyancsak 'nap'-pal fejezik ki az elvont 'örök' képzeteit is: *jälpen chotel* 'örök élet' (NyK. IX, 168), tulajdonképen 'szent nap' | *jelpiñ qōdel* 'Sonntag, auch das ewige Leben' (Ahlqv.) | *sā̆tėr χā̆tėl-kastėl ā̆s jąmės ūlėm* 'isten áldjon örökre!' (tulajdonképen: 'ezer napra továbbra is jó életet') (VNyj. 23) | *tā̆rėm sā̆trėñ χā̆tėl kästėl ti χūlts* 'az ezredik napig (= mindörökre) elmaradt' (VNGy. IV, 127).

Osztják: É. *ulim-xatl* 'Tage des Daseins, Zeit' (Ahlqv.) | *χandi-χo nōptəŋ ārt ᾱmɒstï χatl* 'az osztják ember idejebeli nemzedék alapításakor' (tulajdonképen: 'ülése napján') (ONGy. 123) | *lou ìsi χɒtl olda pà litl* 'ő is csak akar még élni' (tulajdonképen: 'nappal lenni') (NyK. XXXVII, 262) | *jēlpi χatl sajəlna* 'már jóval előbb' (tulajdonképen: 'az előbbi nap mögén') (ONGy. 165) | *χatē·ŋə* 'später, fernerhin, nacher' (Paas.—Donn., Wb. 50). Egyes ilyen 'nap'-pal alkotott szerkezetek időhatározó mellékmondatokat vezetnek be, tehát mintegy kötőszóként szerepelnek: *šārəŋ ľaľ jem šop ēllaten χatl* '(majd ha) zajgó ellenség derék darabja gyanánt támadsz' (tulajdonképen: 'támadásod napján') (ONGy. 161) | *it ńoγos kašəŋ pant lᾱilitem χatl* 'mikor a szökő nyuszt vigasságos útjára álltam' (27).

2. A tudatos időszámításra oly fontos világos napfél megjelölése a finnugor nyelvekben mindenütt a naphoz, az égitesthez fűződik. Az obi-ugor nyelvekben két-két szó van ugyan, de azokat fölcserélve használják a két fogalom jelölésére, tehát itt sem különül el a 'dies' neve a 'sol'-étól. Természetesen a 'sol' jelentés az elsődleges, melyből ok és okozat névcseréjével fejlődött a 'dies' értelem.

Magyar.

1. *Nap* 'sol, dies' R. (itt természetesen csakis ez utóbbi jelentés vétetik számba): *birsag nop jutva* HB. (vö. NyK. XLIV, 116) | *naap* Érdy és JordK. ismételten (vö. NyK. XXXI, 88) ⌣ N. is: *nop* csángó | *mináp, tënnap* Göcsej. — Ragozva: *ez nopun* HB. | *ővő ot harmič napocban* BécsiK. 15 | *mynd eez napeegh* WinklK. 93 | *napiaiglan* AporK. 7. Személyraggal is: *napjákor* N. (Nyr. XV, 533) | *egyszer napjába* N. (Nyr. XLI, 326). — Mikor kérdésre a régiségben gyakori, újabban pedig általános a *nap* ragtalan használata: *ez leuel kőlt Senderő warosaba wosarnap* (RMNy. III, 28) | *többet dolgozna két nap, mint egy nap* N. (MNy. XXVII, 330) | stb.

Származékok: *neged napi* 'quatriduanus' KolGl. | *harmincz esztendős, és tizenhárom napi* R. (NyK. III, 342) | *napis* N. (Nyr. XVIII, 574) | *napnyi* 'unius diei' R. | *mynt egy napeent* 'spatio unius diei' JordK. 309 | *naponta* (Nyr. LXI, 86) | *napontag* 'naponként' N. | *naponnan* 'ua.' R. | *naponnyan* 'nappal, nap közben' N. | *naponnajd* 'ua.' N. (MNy. IV, 285) | *naponkéd, naponként* 'quotidie' R., N. — Igei származékok: *napol* 'comperendino' C., 'diem transigo' MA.; ebből főnév: *naplást tartván* N. (MNy. IX, 371), vö. *helyt napoló tábor* R. (Nyr. IV, 69) | *meg-napol* 'ua.' R. | *elnapol* R. (MNy. XIII, 168); ebből főnév: *elnapolás* (NyÚSz.), de népi szó is 'fényes nappal való elkötés, ellopás' jelentéssel (Herman, PásztNy. 688) | *napoz* 'procrastino' MA. | *megnapoztatván* 'megidéztetvén' R. (Nyr. XXV, 28).

Nevezetesebb összetételek, kifejezések: *hosszunap* 'nappal' csángó (Nyr. XXXI, 84), vö. *nap hosszant mulatgat* N. (Nyr. XXI, 559) | *napothosszában* 'egész napon' (CzF.) | *álló nap* 'egész nap' N. (MNy. II, 380) | *mái nap* 'ua.' N. | *mamájnap* 'a mai napon' N. (Nyr. XLV, 235) | *nap mint nap* 'folyton, nap-nap után' N. (Nyr. XLIII, 269) | *naprolnapra* 'indies' MA. | *nap-nap után* (Nyr. XXVII, 65) | *nap nap mellett* 'folyton' N. (Nyr. XLIII, 267) | *éjjel-nappal* stb., l. *éjjel* al. | *nap-estig* 'tota die' PP. ⌒ *nepestig* N.: *nap essetiglen* 'usque ad occasum' FestK. (id. NyK. XV, 74) : *mend napot estég* 'tota die' BécsiK. 22 : *napottesteg* 'sero' JókK. 65 : *félnapestig munkálkodván* R. (NyK. XLIII, 58) | *napot-szaka* 'tota die' R. | *napközben* 'des Tages' Tzs., s nyilván ebből elvonva *napköz* 'die Tagezeit' uo. | *napvilág* 'világos nappal vagy amíg a nap világít' N. (MNy. XIV, 42) : *hogy nap wylaggal soha ne iarhatna* R. | *nap-szám* 'aetas' R. : *egy fő uytez, nap zammal ees eleg ides* ÉrsK. 448 : *napszámra* 'quotidie' R. (vö. *napszám* 'napi bér' < *napi szám* MNy. IV, 229; átment az oláhba is: *nopsam* Nyr. XVII, 13) | *minap* 'nuper, proxime' : *minapában, minapében* 'ua.' R., N. *Birsagnop* HB. (l. MNy. XXII, 162, 229, NyK. XXXIV, 286, XXXV, 157, JSFOu. XXX/19, 8, 11) | *felelő nap: feleleo napot nem vehet maganak hanem myndiarast felelyeon* R. (Nyr. XXXIX, 365, 430) | *itélet-nap* 'dies judicii, dies novissimus' SI. | *itélőnap* 'der Gerichtstag' Tzs. | *üllő-nap: pokolban . . . semmi üllő-napok, semmi ünnepek ninchenek* R. (Nyr. XLI, 459) | *nem volna szabad üllő napon ruhájokat megfóltozni* R. (Nyr. XXXI, 254) | *gyelés napok* 'nagyobb ünnepek' R. (Nyr. II, 44), „valószínűleg zsoltáros kifejezés" (i. h. 520) | *dolog tevő nap* 'dies profestus' KolGl. | *dologténap* 'hétköznap' N. (Nyr. XVII, 144) | *dougozónap* 'ua.' N. (Nyr. II, 180) | *dolognap* 'der Arbeitstag' Tzs. | *mívesnap* 'ua.' N. (MNy. XX, 41) | *mélő nap* (< *mivelő nap*) 'ua.' N. (Nyr. II, 44) | *keznapokba* 'in festis simplicibus' GyöngyGl. | *köznap* 'der Werktag' Tzs. | *hétköznap* 'der Wochentag' uo. | *hétköznapló* 'hétköznapi' N. (Nyr. XII, 187) | *wasarnap* 'dies solis' Zsélyi Szój., R. | *vesárnap, vesárnop* N. | *ünnep, idnep* (< *id-nap* 'szent nap', l. Nyr. I, 71) 'festum feriae' R. | *ünnepnap* (l. MNy. XXIV, 283) | *eszten-nap* 'septem dies, septimana' R.: *teleek be az vtan ezten nap* 'impleti sunt septem dies' JordK. 19 | *esztenez-nap* 'octavo ab hinc die' MA. | *szűnnap, szünnep* (NyÚSz.) | *évnap* 'der Jahrestag' Tzs. | *szökőnap* 'dies intercalaris' R., vö. *napszökő esztendő* 'annus bissextilis' (Nyr. II, 61).

Nappal 'dies; luci, interdiu, subdiu' R.: *hogy . . . nappal let vona* JordK. 750 | *az vylagossagot nevezee nappalnak* i. h. 5 | *nappóra* 'egész napra' N.; *nappallal, nappalival* (Hunfalvy-Alb. 80, MNy. I, 421) | *nappalkor* 'interdiu' R. | *nappalonta* (MHat. II, 353) | *nappali* 'diurnus' C. | *nappalodik* (NyÚSz.) | *nappallik* 'ua.' N. | *nappaloz* 'den Tag zubringen' Tzs. — A szót ragos

alakból önállósultnak mondja Simonyi (MHat. I, 387, de vö. Nyr. XXV, 21, 131), Munkácsi (Nyr. XXV, 21, 130), Beke (NyK. XL, 462, Nyr. LV, 95). Összetételnek tekinti s az utótagot a f. *valo* | md. *valda* | m. *vil-á g* szóval azonosítja Réthei-Prikkel (NyK. XXV, 72, 132); a *ta-val* utótagjával hozza kapcsolatba Szarvas (Nyr. XXI, 516). Vö. *éjjel* és *hollal* al.

Napság 'der Tag' Tzs., R. A nyelvhasználatban csakis ragozva: *az napssagthwl foghwa* JordK. 330 | *nem jött vissza ez napságig* N.

Napszaka: „az éjszaka kaptájára. Barczafalvi szava" (l. Nyr. XI, 460).

Fokozásra szolgáló kifejezések: *napi-nap* 'dies' R.: *terteenek egy napy napon* JordK. 598: *ez nappy nappon tarch ees eressych engem* GyöngyK. 24 | *napos naptyán* N.: *István király napos naptyán* Göcsej (MNyszet II, 414) | *napton napotszaka* SI. | *napton-nappal* 'den ganzen Tag über' Tzs. | *napot napestig* 'tota die, per diem' MA. | *napotló nap-estig* 'egész nap' SzD.: *egész napotló napestig munkalodnak* R. | *napedlen napestig* R. (Nyr. XIII, 506) | *napeslaógos-napestyig* | *nepestétü nepestig* N.

A szónak kétségtelen etimonja nincs. Az ábrándos szófejtések korából való Ipolyi egyeztetése a *naphta* 'tűzforrások' szóval (Myth. II, 4). — Perzsa eredetűnek mondja Vámbéry: török *ap* 'nap' | perzsa *ap-tab* 'napfény', *nab, nap* 'világos, tiszta' (MBölcs.[1] 190), de másutt (MEr. 572) már az osztják *novî* 'lux, lucidus, albus' szót is hozzákapcsolja.

A „Magyarica primitiva" közt sorolja föl Dank. (Lex. 696). A finnugorság körében keresték megfelelőit: Beregszászi: tat. (= osztj.) *naj* 'Sonne' (l. MNy. XVII, 89). Boller: osztj. *nai* 'Feuer, Sonne' (Die finn. Spr. 59); ugyanígy Castrén (OstjSpr. 88). Budenz: f. *lounas* 'dél' | zürj. *lun* 'nap, dél' | votj. *lumšir* 'dél, délszak', *nunal* 'dies' (NyK. VI, 438); a MUSz.-ban már csak a vog. *ngt* 'aetas': *naj* 'ignis' | osztj. B. *nubît* 'aetas', *novî* 'lux, albus, lucidus', Irt. *nova* 'albus': *naj* 'ignis' szókat egyezteti vele kételkedve, és valószínűbbnek tartja, hogy „a *nap (napo)* mint képzőtlen nomen verbale az ugor t_8b_8- 'splendere, calere' igéhez tartozik" (391; vö. Nyr. XII, 392). Teljesség végett megemlítendő Munkácsi észt *nabeda* 'nett, sauber' egyeztetése is (NyK. XVI, 466). — Szamojéd összefüggést keresett Hunfalvy: osztj. *num, nom* | vog. *nom, nob* 'fel', *numi* 'felső': *numi tarom* 'isten' || szam. Jur. *num*, O. *nop*, továbbá *nup, lom, nom* 'isten'; e szók eredeti jelentése 'fel, felső' volt (MNyszet IV, 211). Paas. (Beitr. 14) szerint azonban a vog.-osztj. *num* 'föl(ső)' ősi kölcsönzés a szamojédból. Szamojédon kívül török-tatárral és mandzsu-mongollal hozza kap-

[1] Vámbéry Ármin, A magyarság bölcsőjénél. Budapest, 1914.

csolatba (egyéb, kétségkívül össze nem tartozó szókkal együtt) Boller (Sitzungsb. XXV, 354, 393).

Mitológiai eredetűnek tartja a szót Munkácsi: vog. *nāj-pī'* 'asszonyfi' (vö. *Ekwä-pī* 'nap') ⌒ m. *nap* < **najp*, *náp* (VNyj. 90). A magyarázattal szemben hangtani (a HB. *nop* alakja nem engedi a *nāp* föltételét, de vö. Szinnyei: NyK. XLIV, 116: itt az *o* hangértéke *a!*) és jelentéstani (a 'nap' szónak eredeti értelme az ugor nyelvekben 'lux, splendor, ignis', nem pedig 'mulier, matrona, dea') kifogást emel Réthei-Prikkel (NyK. XXIV, 38, 470). Munkácsi (NyK. XXIV, 207, XXV, 58) annyiban módosítja etimonját, hogy a *na-p* előrészében „nem valamely a vog. *nāj*-nak megfelelő képzőtlen alakot" keres, hanem a *haj-nal*-ban fönnmaradt elavult *nal* ⌒ zürj.-votj. *nil* ⌒ f. *neiti* szót, tehát < **nalp*, **nolp*, melyből mind a *nap*, mind a *nop* változat könnyen magyarázható. Mint mitológiailag kielégítőt elfogadja Vikár (Nyr. XXX, 361), pedig épp e szempontból valószínűtlen a szófejtés. Kétségtelen ugyanis, hogy még az ugor korban sem személyítették az égi tüneményeket, tehát a magyar *nap*-nak 'asszony-fia' vagy akár 'tűz-fia' etimonja nem lehetséges. A szó mindenesetre megvolt már a honfoglalás előtt (vö. *vasárnap*, l. NyK. XXXIV, 265); kérdés azonban, finnugor, illetőleg uráli (vö. a szamojéd egyeztetéseket) örökség-e, vagy pedig jövevény? Vö. az összefoglalást.

2. Igen elvétve használtatott az *idő* 'nap' jelentésben (l. NyK. III, 334): *w ydeykbe ees regen valo yedeegbe* 'in diebus eorum, in diebus antiquis' KeszthK. 108.

3. Még ritkább az *est* ilyen értelemben: *megzegődven kędeg a' műveseckel eý esti penzbe* 'ex denario diurno' MünchK. 50.

4. Csupán történeti érdeke van Ipolyi azon föltevésének, hogy egy *div* gyöktől eredő *divor*, *tivor-nya*, *dívni*, *divat* stb. szavainkban fönnmaradt „a *div*, *dev* szavaknak isten v. főbb lényi, fény s világossági, s nap időbeli jelentése" (Myth. II, 28).

Vogul.

Chotel, *katl* 'nap' (NyK. IX, Sz. 13, 68) | *kotïl* (i. h. 212) | *hotel*, *hotol*, *hotïl* (NyK. X, 276). Csak Hunfalvynál találtam ilyen alakot: *vâťe kâtelp jongp* 'rövid napú hó' (VogF. 114) | *koatal* (NyK. XVI, 475) | *qōdel*, *qādel*, *xodal* 'Sonne, Tag' (Ahlqv.) | *koatʌl* (Castr., id. JSFOu. XXX/8, 24) | *χątėl*, *khątėl*, *khotėl* 'nap, délszeg' (Szil.): *kątel mänä vuoling* (Reg.): *χātėl manä ūliñ* 'az a nap ó, minő vigasságos' (VNGy. IV, 36) | *ōs khotėl* 'minden nap' (398) | *ēlä ālnė χātėlakėmēn* 'élni való napjainkat' (II, 254) | *manər jomas χotal* 'mily szép nap (van)' (Nyr. LXIV, 31). A szó mint folyónév is szerepel: *Kadyl* „rechter Nebenfluss dritten Grades der Kama" | *kʌtlie* 'Sonnenfluss, Tagfluss', Nebenfluss der Pelymka' (Kannisto: FUF. XVIII. 78), vö. *Ija* 'Nachtfluss'; Munkácsinál is *Khątėl-jă*

(Kotʌja) 'Nap-folyó' (VNGy. IV, 433). — Igei származékok: *chotl* 'fénylik' | *chotlalt* 'világosodik, virrad' | *katlent* 'nappalodik' (NyK. IX, Sz. 68) | *qōtlam* 'glänzen, leuchten, tagen' | *qōtlam, qōtlaltam* 'Tagesanbruch' (AHLQV.) | *χ̣ātäli* 'nappalodik' (SZIL.): *ōs khotėl khotėli* 'minden nap nappalodik' (VNGy. IV, 267) | *χ̣ātlañkwė pats* 'nappalodni kezdett' (305) | *tą̄rėm χ̣ātäls* 'az ég kivilágosodott' (335) | *sar ti χotalas* 'egészen nappal lett már' (Nyr. LXIV, 31) | AL. *kōtlandi*, VNZ. *kōtlānti*, AK. *kōtʌandi* 'es tagt' (KANNISTO: FUF. XIV, 59, 68, 69).

Nyelvjárási változatok KANNISTOnál: TJ. *ḳaˌtlˈ*, TČ. *ḳåˌtlˈ*, *ḳ̄åˌtlˈ*, AK. *χ̣ˆtəl*, *χ̣ōtəl*, KK. *ḳˆˌtʌ*, *ḳ̄ōˌtʌ*, FK. *ḳˆˌtl*, *ḳ̄ōˌtl*, P. *kˆˌtʌ*, *kō̄ˌtʌ*, ÉV. *kàˌtʌ*, *kō̄ˌtʌ*, DV. *kaˌtl*, *kō̄ˌtl*, AL. *ḳaˌdl*, *ḳ̄ō̄ˌtl*, FL. *ḳ̄χ̣ōtal*, Szo. *χ̣ōtal* 'Sonne, Tag; am Tage' (WogVok. 89). — Vö. HAZAY, Vog. mh. 39.

Osztják megfelelőjével (l. alább) egyeztette SCHLÖZER (i. m. 309), HUNFALVY (NyK. XI, 109). Egyébként etimonja nincs tisztázva. HUNFALVY *chot-* igető + *el* deverbalis névszóképzőre bontja; a *chot-* résznek a magyar *ez-fek* < *hez-* 'auster, septentrio' előtagja felelne meg, melyben „a napnak valamiféle jelentése lappang, melyet . . . a *fek* szótag határozott meg, hogy éjszaki vagy déli napot tegyen-e" (NyK. IX, 19, 28). BUDENZ ezeket: vog. *kātel* 'nap', *katl-* 'virradni' | osztj. É. *χatl*, Irt. *χatt* stb. 'nap', *χutla* 'megvirradni' — a *kʁgʁ-* 'splendere' ige frequentativ *-l* képzős származékához vonja; a szóvégi *l* szerinte gyaníthatólag megfelel a magyar *hajnal* véghangjának, amely a finn *koi* stb.-vel egyetemben a vogul-osztják szókkal közös gyökérről származik (MUSz. 103). Ugyancsak a finn *koi-ttaa*-val egyezteti AHLQV. s. v. *qōtti* 'es taget'. — A magyar *ta-hát, te-hát* 'akkor' szóból kielemzett *hát* 'tempus'-hoz vonja talánnal MUNKÁCSI, az egész csoportot pedig a zürjén *kad* 'Zeit' és cseremisz *kot* 'ua.' szókkal együtt a kaukázusi nyelvekben mutatkozó *kat, gudi* 'Tag' névszókból származtatja (AKE. 330), sőt egy hetita *χattu* (= napisten neve) szót is kapcsolatba hoz velük (Ethn. XV, 437, KSz. V, 350). Ugyancsak ő idézi mint figyelemre méltót PONGRÁCZ S. „turáni szógyüjteményéből" a vogul *χ̣ātėl* ⌒ badaga, karnátaka, kurumba *hottu* 'Tag, Sonne' egyeztetést (Ethn. X, 60).

Osztják.

1. É. *hadl, hadïl* 'nap' (NyK. XI, Sz. 45) | *hadl huvat* 'nap hossza' (55, vö. m. *naphosszat*) | *van hadlep tïlis* 'rövid napú hó (nov.)' (131) | *xatl, xotl* 'Sonne, Tag' (AHLQV.) | *si xatlevïlt* 'von dem Tage an' (28) | *χatl (katl, kattl)* 'nap; idő' (BEKE): *ettem kattl* (REG.) ⌒ *ēttem χatl* 'kimenésem napján' (ONGy. 14). — Irt. *xatt, xat*, Szurg. *kaťˈ* 'Sonne,

Tag; Vorrat' (Castr.) | D. *khạtèl, kạtèl* 'nap' (Pápai) | *ńaχelkhạttèl* 'rövid nap' (uo.) | *χạtt-ime* 'Napanya' (uo.) | Kond. *χạt*, Jug. *ḵạtᴌ* 'päivä, aurinko, Tag, Sonne' (Paas.—Donn., Wb. 49) | *χạttəŋ χạ't* 'kirkas päivä, heller Tag' (uo.) | *χạt-tìt* 'eväs, Reisekost' (255) | Irt. *χat, χatt, χot, χatl, χotl* 'nap' (Patk.); Karjalainen (OL.[1] 47) szerint a *χatl, χotl* alak elíráson vagy félrehalláson alapszik | *χatèŋ, χattèŋ* 'napos' (uo.) | *xattiŋ xatt vêrôt* 'es war ein sonniger Tag' (IOV. II, 160). — Igei származékok: É. *hadlata* 'nappalodni' (NyK. XI, 189) | *xotlal* 'es tagt' (Ahlqv) | *χotla-* 'virrad' (Beke): *pa kattleu kotletal* (Reg.) ⌣ *pā χatleu kotlaṭal* 'egyik napunk virrad' (ONGy. 32) | Jug. *ḵọtᴌ, ḵọtᴌəᴌ* 'tagen', Kond. *χùttəmtòt, χùttôt* 'koittaa, valeta, tagen' (Paas.—Donn., Wb. 70) | Irt. *χuttem* 'nappalodik, fénylik' (Patk.): *kîmet xatt xuttem kemne* 'als der andere Tag ergraute' (IOV. II, 28). Munkácsi ez utóbbit egyezteti a vog. *χạ̄tli* | ÉO. *χotlal* 'es tagt' szóval (NyK. XXVIII, 12).

Nyelvjárási változatok Karjalainennál: FD. *χặt*, Trj. *ḵ'ặtʌʌ*, Ni. *χặtll*, Kaz. *χặtʌʌ*, O. *χɒtll*, V., Vj. *ḵ'ọ̄tᴌᴌ* 'Tag, Sonne' | FD. *χu̇ttə-*, Trj. *ḵ'ọtʌʌ-*, V., Vj. *ḵ'ọ̄tᴌᴌ-*, Ni. *χuttə-*, Kaz. *χọ̀tʌ-*, O. *χọ̀tᴌə-* 'tagen, hell werden' (OL. 47, 143).

Etimonját l. vogul *χạ̄tèl* al. — Hunfalvy szerint ez is „igei származék lehet, ámbár bizonytalan a *had*" (NyK. XI, 62); Castrén a cseremisz *kedče*-vel egyezteti (Vers. 82).

2. Fényes ég: *χattəŋ säŋkə* 'Tagesperiode' (Karjalainen, Relig. II, 293).

3. Jóval ritkább a *nāi* 'dies' értelemben, többnyire *χatl* stb.-vel párhuzamban, de néha magában is: *sạrńi ạ̄ltmaŋ lābət nāj verṭal, sạrńi ạ̄ltmaŋ χot χatl puštal* 'aranyos hét napot szerez, aranyos hat napot nyit' (ONGy. 183) | *tovî urəŋ χū naj kuš š"ošmem* 'sokátartó hosszú tavaszi napon által jártam bár' (75) | stb. A szótárak nem is ismerik a *nāi* 'dies' jelentését: É. *naj, nag* 'tűz, nap' (NyK. XI, Sz. 86) | *nai* 'Sonne' (Ahlqv.), 'nap' (Beke), D. 'tűz, nap' (Pápai), 'Sonne' (Karjalainen, OL. 2). — Minthogy a vogulban *nai* egyáltalán nem jelent 'dies'-t, az osztjákban pedig aránylag nagyon elvétve, kétségtelen, hogy eredeti jelentése kizárólag 'sol' volt, s az osztják 'dies' értelem igen késői, bizonnyal a *χatl* analógiájára támadt, mely egykép jelenti mind a kettőt. — Biztos etimonja nincs. Budenz az osztják *nubît* 'aetas' és a vogul *nạt* 'ua.', *naj* 'ignis' szókkal együtt kételkedve a magyar *nap*-hoz kapcsolja (MUSz. 391); Réthei-Prikkel az osztjákkal azonos vogul *nāj* 'tűz, nap'-nak a vogul *nāñgem* 'fénylem', *nāgèliń*

[1] K. F. Karjalainen, Zur ostjakischen Lautgeschichte. I. Über den Vokalismus der ersten Silbe. Helsingfors, 1905.

'fényes'-ben keresi etimonját (NyK. XXIV, 473), Vikár meg egy szent-iván-éji vers „tűz villog, *nagy* rogyog" sorának értelmetlen *nagy* szavában, mely ez esetben egy *nāj*-féle alakból keletkezett, „nem hangtörvényileg, hanem félreértés miatt" (Nyr. XXX, 361). Vö. magyar *nap* al.

V. A világos napfél kezdete.

Egy napszaknak sincs az ugorságban annyi neve, mint a világos napfél kezdetének, melyet a hajnali fény és a teljes nappali világosság közt a fokozatok egész sorával jelölnek. Érdekes, hogy az idetartozó uráli eredetű szók mind a fény föltűnésére vonatkoznak. Ez azt bizonyítja, hogy az uráli ősnép számára a fény megjelenése volt az uralkodó képzet, nem pedig az azt megelőző derengés, mint pl. az indogermánságban, ahol vö. *diluculum*, *Morgen*, *Dämmerung* stb.

Magyar.

1. *Hajnal* 'aurora, eos matuta' R. | *haynal* 'aurora' SchlSzój. | *haynal* 'ua.' KolGl. | *Haynal előtt walo Ideó* 'antelucanus' GyöngyTör. | *el hańyal fele el farada* DebrK. 516 (egyetlen hangátvetős adatom, vö. alább Toivonen etimonját). — Népnyelvi alakok *hajnó* (Nyr. XV, 573) | *hajnᵃó* (Nyr. XXI, 215). — *Jó hajnalban* PP. (Nyr. XII, 224): itt a *hajnal* a. m. 'korán'; jelentéstanilag l. *hol* al. | *korán hajnóba* N. (Nyr. XXXII, 518) | *a hajnalon* Szakadát (MNy. VI, 381) | *hajnallê* 'hajnallal' N. (Nyr. XIII, 222) | *hajnalkor* N. (Nyr. XIV, 255); ez a ragos alak alanyesetként is: *hajnalkor* 'exortus aurorae' SI., tovább ragozva is: *haynalcorik* JókK. 36, *hajnalkorban* R. (Nyr. XV, 534) | *hajnalára* N. (Nyr. LX, 64) | *hajnalonta* (Nyr. XLVI, 104) | *hajnali* R. | *hajnalosan* 'hajnalban' N. (MNy. III, 471). — Mint növénynév továbbképezve: *hajnalka* N. (Nyr. XXXII, 462) | *hajnalicska* N. (MNy. VI, 139). — Tulajdonnévként is gyakori (l. OklSz., Herman, PásztNy. 368, 567). — Igei származékok: *hajnallik*, *meghajnallik* R. | *hajnalodik* N., NyÚSz. | *hankalodik* 'ua.' N. Egyetlen adat NagyszombK. 113: *mikor a nap feel kezdvala halnalnya a heǵnek magassagara;* Mátyás szerint ez a *hajnal* eredeti alakja, a *holval* hasonmása *v* : *n* hangcserével (NyK. III, 346); Budenz (MUSz. 104) másolási hibának tartja, Réthei-Prikkel vagy annak, vagy „kombinált alaknak a *hajnal* és *holval* szavakból" (NyK. XXV, 77). Minden valószínűség szerint *hajnallni* helyett áll. Ez igékből képzett főnevek: *hajnallat* Kazinczy (Nyr. III, 541) | *hajnalatkor megleltem* Vitk. (MHat. I, 448) | *hajnalodás* SzD.[2] | *a tsendes hajnallásnak derületén* Kónyi (MNy. III, 123).

Fontosabb kapcsolatok: *setheth haǰnal* 'diluculum' Zsély. Szój. | *sötét hajnal* 'mikor még nem pirkad' (Herman, PásztNyi

632), vö. *setet eÿ vel hajnal* 'crepusculum' KolGl. | *juhász hajnal* 'ha nap felkelte előtt gulyát lát a pásztor' (HERMAN i. m. 631) | *éjszaki hajnal* SzD.[2] | *éjtszakai hajnal* 'éjszakai fény' R. (Nyr. XXVI, 253) | *hajnali bába* 'hajnali délibáb, mikor föstöt vet a föd, gyön ki belőle a pára' N. (MNy. VII, 429) | *zsukhajnal* 'virradó' Brassó vid. (MNy. V, 332, *zsuka* 'oláh tánc' Nyr. XXIII, 535). Egészen különös kifejezés a *hajnalvelő* 'a marhahús vastag ina' (MNy. II, 234), melynek értelmezésével nem találkoztam.

Fokozás: *hajnalok hajnalán* 'kora hajnalban' N. (Nyr. XLIV, 177).

Jelentésváltozások: *hajnal* 'öreg flöstök, 8—9 óra közt' N. (Nyr. XLIV, 178) | *hajnal* 'musicus concentus, neonuptis in aurora fieri solitus' SIMAI | *hajnal, zajnal* 'a násznépnek lakodalom utáni reggel a faluban zeneszóval, hejehujával való körüljárása' N. | *hajnalt húzni* 'den Brautleuten morgens eine Musik machen' Tzs. | *hajnalos* 'lakodalmas nép' | *meghajnaloz* 'az új párt zeneszóval megtiszteli' | *hajnalozás* N. | *hajnalozó* N. (MNy. IX, 384) | *hâjnâljârâs* N. (Nyr. XLVI, 242). A szó ezen értelemben bekerült a tót nyelvbe *hejnám, hojnal, hajnal* alakban (l. Ethn. VII, 440), a lengyelbe: *hejnał, hajnał* (BERN., EtWb.), továbbá a hazai németségbe *hainôl, hoinal* stb. alakban (l. NyK. XXV, 471, MNy. III, 127). — Thietmar v. Merseburg 1017-ből való „vigila, *Hennil*, vigila" adatára vonatkozólag GRIMM J. fölveti a kérdést, nem származhatott-e az a magyar *hajnal vagyon* kifejezés félreértéséből (DMyth.[4] II, 625, III, 223).[1]

A *hajnal* eredetileg, úgy látszik, csak magát a pirosló fénytüneményt jelentette, a ma hozzá fűzött idő-képzet nélkül. Vö. *megfutotta a hajnalt a főhő* N. (Nyr. XXXIII, 422) | *felleg van a hajnalon* (HERMAN i. m. 631). Erre mutatnak a népnyelv ilyes kifejezései: *piros a reggeli hajnal* (HERMAN i. m. 632) | *reggeli hajnalcsillag* (van *esteli hajnal* is) (i. m.624) | *pirosan megy le a hajnal a Tiszára* (Ethn. VII, 371) | *arató múkás a két hajnalt megdógozza* (Nyr. XXXIX, 92). BALL., TeljSzót. is: *hajnal* 'reggeli idő, napkelte előtt; esti idő, napnyugtakor'.

Érdekes, hogy a különböző nyelvek igen gyakran fejezik ki a hajnal megjelenését 'hasad, törik, feslik stb.' igével (vö. *crepusculum, Anbruch des Tages*). Ez a nyelvhasználat még annak a mitikus fölfogásnak maradványa, hogy az előtűnő fénynek a sötétséget mint valami burkot, át kell törnie. Ez a szemlélet nyilvánul a következő magyar kifejezésekben is: *kesed a hajnal* N. | *fel-, meghasadt a hajnal* (HERMAN, PásztNy. 632) | *kijukadt a hajnal* (uo.), továbbá a népi talányban: *Csont*

[1] Vö. még ehhez NyK. XXV, 186, Nyr. IV, 169, 226, XVII, 305, MNy. III, 126, Ethn. XL, 187.

kürttel kürtölnek, arany deszkák repednek, földi férgek fölkelnek: hajnal hasadása (MNyszet III, 521). Főnévként is: *hajnal hasadás* 'exortus aurorae' PP. | *hajnal hasadása* 'ua.' SI. | *hajnalhasadta* N. (Nyr. XLIV, 176) | *hajnali hasadás* Gyöngy: MV. (Nyr. XIX, 251). — Az obi-ugor költészetben egyetlen idevágó példát találtam: „reggel a szöglete szakadt selyem kendő (értsd hajnal) a midőn hasadt" (VNGy. III, 211).

A szó finnugor eredetét már aránylag korán fölismerték, azonban sok más irányú egyeztetés is akadt. Így a görög φαινολίς 'aurora'-ból származtatja Dank. (Lex. 469), egy török *kojin* 'fényesen, világosan' adverbiumból Vámbéry (MBölcs. 165). Tunguz *häku* 'heiss' ⌒ finn *keküle* 'torris', észt *kēt* 'kochen' ⌒ magyar *hé(v), hő, hajnal* egyeztetést ad Winkler (Uralalt. 41). Hasonlóképen hibásak a finnugor nyelvek körében maradó etimológiák: finn *aamu* Sajn. (Dem. 75); észt *haggo* Grimm J. (Myth.[4] II, 625); *ó, óta, hajdan, hajnal* ⌒ finn *ajka* Ballagi (id. Nyr. XL, 186). Nemkülönben tévesen kapcsolják össze a következő magyar szókkal: *haj-* 'inclinare' Kreszn.; „*hajnal* loco *hajlan* per metathesim; a Nap felhajlása keletre" Kassai 1833.); *haj-ol* és „*haj!* víg felkiáltás" Ipolyi (Myth. II, 32, 43); *aj-* 'nyílás', pl. *aj-tó* CzF. A *hajdan*-nal közös gyökről származtatja Bugát (Term. tud. szóh. 169).

A módszeres nyelvhasonlítás általán *haj* + *nal* részekre bontja a szót. Hunfalvy: *haj-(nal), hol-(val)* ⌒ f. *koi, huome(na)* (MNyszet IV, 448) ⌒ vog. *kuj-p* (VogF. 284); a *-nal* rész képző (AkadÉrt. 1856.). Budenz: f. *koi* ⌒ lp. *kuokso* ⌒ osztj. *χunt'* ⌒ vog. *kuj* ⌒ zürj. *kĭa* (NyK. VI, 395); a MUSz.-ban a *haj-* ige momentán *-n* képzős *hajon-* alakjából származtatja *-l* képzővel, mely megfelelhet az osztj.-vog. *χatel* stb. *l*-jének. Az egész szócsoportot különben egy ugor $k_{\delta}g_{\delta}$- 'lucere, splendere', illetőleg 'lux, splendor' nomen-verbumból eredezteti (MUSz. 101). (Vö. Nyr. III, 98, VIII, 296, Boller, Die finn. Spr. 29.) — Donner (Wb. I, 9) a szócsaládot egy *kai, koi* 'dumpf tönen, leuchten' gyökérből vezeti le.[1] — Távolabbi szamojéd rokonságra gondolt Hunfalvy: O. *kuend* (MNyszet IV, 212); Fábián (i. h. 121); Halász: Jur. *hājar*, Tawgy *kou*, Jen. *kaija*, Kam. *kuja* 'Sonne' | Tawgy *khi* 'Mond, Monat' | Jur. *hūvĭ* 'morgen' | O. *kuend* 'Abendröte' | stb. (NyK. XXIII, 26). Paasonennál: f. *koi* | zürj. *kya* | vog. *khuj* | m. *haj-* || szam. Jen. *kaija* 'Sonne' | Tawgy *kou* 'ua.' | Jur. *hāje-r, hājar* 'ua.' | O. *kueťe* 'Hitze' | stb. (Beitr. 276). (Vö. NyH.[7] 141, Uotila, Gesch. des Konsonantismus 253.) — „Altáji" megfelelőkre is utalt Fábián: jak. *oj : ojobun* 'aufgehen' (MNyszet VI, 120) és Szilasi: csag., kaz. tat. *kujša* 'nap' (Adal. 13). Pröhle sze-

[1] Érdekes, hogy Budenz e szócsaládhoz kapcsolta a finn *koivu*-t is, mely „nem ok nélkül betula alba" (MUSz. 102); ugyanígy Donner (Wb. I, 9). (Vö. NyK. XLVII, 459.)

rint ezekhez tartozik a japán *ka* 'Tag' is (KSz. XVII, 168). Végül Wiklund (MO. I, 58) mindezeket összefüggőnek mondja egy indogermán *qoitu-* 'Helle, Erscheinung' gyökkel (vö. NyK. XXXVI, 461).

A *haj-* ◡ f. *koi* stb. egyeztetést elfogadva, a *-nal* utórészt Munkácsi a *nő* mélyhangú mása kicsinyítő képzős alakjának tekinti (szerinte ugyanez képezi a *na-p* előrészét is), a szó etimonja tehát „Hajnal-asszony" (Ethn. IV, 51, NyK. XXV, 78). Réthei-Prikkel szerint pedig *hajn-* (◡ f. *koi* stb.) + *-al* (◡ f.-észt *valo*, *valge*), etimonja tehát 'lux matutina' (NyK. XXV, 75, Nyr. XXV, 133) (vö. *éjjel*).

Végül Toivonen à *hajnal*-t a maga egészében összeveti az osztj. ÉD. *χùńť*, Vj. *ķ'ūńəl'* stb. 'Röte am Himmel' szóval, mely egy ős-osztják **ķ'ūńəl*-ra megy vissza. Itt az *ń* < **-nį-* < **-įn-*ből keletkezhetett, mely esetben az elő-osztják **ķ'uįnəl* közvetlenül kapcsolható a magyar *hajnal*-lal (FUF. XXII, 162, vö. Munkácsi: NyK. XXV, 269). Vö. a magyar *hańyal* alakot.

2. *Hol-val.* Ez is finnugor örökség, de a *hajnal*-lal ellentétben csakis a reggeli fényre vonatkozik. Ragtalan alakjában csak a *holnap* összetételben maradt fenn (SI. *hol* 'aurora, matuta' adata elvonás lehet), egyébként a *holval* ragos alak önállósult (vö. *nappal*, *éjjel*): *holual* 'mane' SchlSzój. | *ez holual* 'hoc in mane' JókK. 38 | *holualleuen* i. h. 5 | *hoǵ hollal let vona* JordK. 444 | *holualtol foguaǹ* BécsiK. 4 | *semyt hollara . . . ne haggyon* JordK. 87 | *gyetrelmem vala holvalkoron* KulcsK. 175 | *holvali* 'matutinus, sublucanus' MA.

A szónak általános 'korán' jelentése is van: *holual reg* 'summo mane' JókK. 92 | *yghen hollal myseet zolgala* ÉrdyK. 545. Ez a jelenség más nyelvekben is föllelhető; pl. cseremisz *erat er* 'reggel korán' (NyK. XL, 146), latin *mane*, német *früh*, *die Frühe* stb. Másrészt az 'est' is vehet föl 'késő' jelentést; pl. cseremisz *kasat kas* 'este későn' (i. h.), vö. m. *est*. Ez éppúgy, mint a 'nap → idő' jelentésmódosulás, egyetemes lélektani törvényen alapszik, mely szerint az elvontabb fogalmak: k o r a, k é s ő, i d ő a hozzájuk szemléletileg legközelebbnek érzett konkrétebb fogalmak: h a j n a l, e s t, n a p p a l nevével jelöltetnek. Ugyanez a törvény érvényesül a szintén általános 'mane → cras' jelentésváltozásban is. A kezdetleges ember, ha m a beszél, a 'jövő'-t mint a következő nap reggelét, a 'múlt'-at meg mint az előző nap estjét fogja megjelölni, mert emlékezete, illetőleg képzelete ennél nagyobb távolságra nem hat. Ezért találunk a legkülönbözőbb nyelvekben ilyen jellegű jelentésbővüléseket, pl. német *morgen* stb. Az obi-ugorság körében ilyenek pl.: osztják É. *χalèɣət* 'holnap' (NyK. XXXVI, 385): *χalèɣəttì įis* 'másnap lett' (386), tulajdonképen 'reggel lett' | vogul *χolitän χ̮ätälēs* 'másnap nappalodott' (VNGy. III, 112): *χolit χ̮ätèl tärmël* 'holnapi nap tájt' (II, 245), tkp. 'reggel'. A magyarban: *holual ma fergeteg [leszen]* MünchK. 44 |

ma iffiusag, holvara immar agsag R. (Nyr. XXIII, 339); általán azonban *hol-nap* összetételben már a legrégibb nyelvemlékek óta: *ne akariatoc . . . zorgalmatosoc lennetec holnapra* MünchK. 25, sőt pleonasztikusan is: *ne akaryatok . . . zorgalmatosok lenny honapy napra* JordK. 372. A mai nyelvhasználat a *hol* 'diluculum' szót csakis ezen *holnap* 'cras' összetételben ismeri.

Különös és mind ez ideig véglegesen meg nem magyarázott alak a *hóda* 'cras, crastino', *hódára* 'in crastinum', *hodai* 'matutinus, crastinus' MA., R., *holda* 'holnap', *holdai* 'holnapi' Tzs. Talán tudatos elvonás az igen gyakori *hóldá kelve* 'crastino, cras mane' MA. (vö. *reggelre kelve*) kifejezésből: *hotakelwe . . . palma agakat veenek* JordK. 670 | *holte kelue reguel* DebrK. 189 | *hota kelel kedeg regvel* i. h. 301 | *jutanak hota keluere* KazK. 69. Ez utóbbi ragos alakok bizonyítják, hogy a kifejezés nominativusnak érződött, jóllehet az eredetileg igeneves szerkezet. Ilyenül van meg még a MünchK.-ben *holda keluen kedeg akara ki menni galileaba* (170). A kifejezés a *reggelre kelve*-félék analogonja levén, a *holda*, *hóda* szókban ragos alakot kell föltennünk. Ezt keresett benne Toldy, aki szerint a *holtakelve* hibásan van *holra kelve* helyett (l. NyK. XVII, 224). *Hol-idő* összetételnek magyarázza CzF., az *est*, *éjtszaka t*-jét látja benne Munkácsi (NyK. XXVI, 315), a *-d* kicsinyítő képzőt Horger (MSzav. 81). A mai *hold* („melynek régen 'reggel, hajnal' jelentése is volt", vö. *hold föld*) *-á* lativ ragos alakjának tartja Simonyi (NyK. XXV, 69, XXVIII, 198, vö. MNyszet IV, 447). Összefügg a *holval*, *hónap* és *hold* (ez utóbbi mint alapszó és fogalom) Ipolyi szerint is: „holda kelve = in crastinum, azaz a hold kelte után való nap" (Myth. II, 7, 40).

Valószínűleg a *hónapról hódára halasztoc* 'crastino, procrastino' MA. alapján alakultak a népi ikerszók: *heidároll-hodára halogat* 'húz-halaszt', *hétre-hódra* 'sokáig, lassan' N.

A nyelvhasonlítás kezdetein a *holval*-t egy gyökről származónak tekintették a *hajnal*-lal (Hunfalvy: MNyszet IV, 447), sőt ez utóbbit a *hol*-ból eredőnek „az *l* betű *j*-re változván" (Fábián: MNyszet I, 86, VI, 118), vagy pedig *v : n* (vö. *halnalnia*) hangcserével (Mátyás: NyK. III, 346). A török *jar-ïn* 'demain', jakut *szarszïn* 'der morgige Tag, morgen' szókkal veti össze Budenz (MNyszet IV, 412). — Az obiugor nyelvek ismerete előtt a finn *huomen*-nal egyeztette Hunfalvy (MNyszet III, 230, IV, 448), később a vogul *chol* 'reg' és osztják *hola*, *hodaj* 'ua.' szókkal is (MNyszet IV, 212, vö. VI, 145, NyK. IX, 19, XI, Sz. 47, VogF. 284). Budenz szerint *hol-* (*holval* egy *holov-* igető *l*-es származéka), *hold* ⌒ vog. *kolitä* 'holnap, reggel' ⌒ osztj. *χodaj* (NyK. VI, 402), melyekhez a MUSz.-ban még osztj. *χōla* 'napkelet' ⌒ vog. *χolt* 'cras' ⌒ zürj. *kîa* 'aurora' csatlakozik (105). Donner az

ugor szókat (hozzá véve még m. *hó*) a f. *kuu* és md. *kov* szókkal egyezteti (Wb. I, 63). Szinnyei szerint vog. *χol* | osztj. *χoлēuət-pēləḱ* 'kelet' (NyH.[7] 56). Simonyi szerint esetleg a *hol-val* mindkét eleme megvan az osztj. *χolēvat*-ban (Nyr. XXV, 21); elveti Munkácsi (i. h. 130).[1] — Szamojéd megfelelésre gondolt Hunfalvy: Jur. *hûvi*, O. *kar* (MNyszet III, 266) és Donner: Tawgy *kīťada* 'Mond' (Wb. I, 63). — Az ugor szók megfelelőjét az ingiloi *χual*, grúz *χvala* 'morgen' szókban kereste Munkácsi (ÁKE. 523).

A *hol-val* utótagját általában azonosnak veszik a *-val*, *-vel* raggal. Szarvas szerint „önálló szó, melynek jelentése, másodfokon, minden valószínűség szerint: idő" (Nyr. XXI, 515). Réthei-Prikkel pedig ezt is éppúgy mint a *nappal* utórészét, a finn *valo* megfelelőjének tartja, a szó etimonja tehát szerinte 'lux matutina' (Nyr. XXIII, 337, XXV, 132, vö. 374, MNy. I, 420, XII, 24).

3. *Reg* 'die, mane' MA., R., NyÚSz.; *holual reg* 'summo mane' JókK. 92 | *reghtwl foghwa mynd esthwelyg* JordK. 795 | *reeggel hollal azert ffel kelwen* ÉrdyK. II, 385 | *rigvel* R. (Nyr. XXVI, 406) | *regvel* R. (Nyr. XXXI, 562) | *rëgv^{e}ő* N. (Nyr. XXI, 308) | *hetfü rëggig* Szakadát (MNy. VI, 381) | *a hajnalon, a rögön* uo. | *reggpir* R. (NyF. XI, 13). — Mint a többi 'hajnal' jelentésű szó, ez is lehet általában a. m. 'korán': *fel kele ygen reguel* JókK. 92 | *jó rög mönyünk e mezőre* 'jó korán' Szakadát (MNy. VI, 381).

Reggel 'diluculum, mane' C., R., N. Manapság csupán ez az alak használatos alanyesetként, de már a régiségben is általános mint ilyen a *reg* mellett, mit a tovább ragozott alakok bizonyítanak: *ne maraggyon the nalad reeghelygh* JordK. 59 | *regerre iutuan* VirgK. 39 | *rëgverre* N. (Nyr. XXII, 476 | *jó rëgvelt* 'jó reggel' N. (Nyr. XXXI, 84) | *reggellel* R. (Nyr. XLIX, 45) | *reggelivel* N. (MNy. I, 420) | *reggelkor lén* csángó (Nyr. XV, 535) | *reggelte szép a dalolása* (NyK. XXIII, 428) | *reggelente* (MHat. II, 353) | *regente* (uo.) | *reggődön* SzD.[2] | *rëggêdën* N. | *reggel-reggelenként* N. (Nyr. XXXVIII, 142) | *reggeli* 'matutinus, sublucanus' R. | *röggelösbe* 'a reggeli órákban' N. | *röggelöst* 'kora reggel' N. (Nyr. XXXVI, 235). A *reggeli ebéd*-ből (Nyr. V, 228) vált ki tapadással a *reggeli* 'Frühstück' (Nyr. XXXI, 344), s ebből lett az ige: *reggelezni* SzD.[2] és *reggeliz* 'frühstücken' Tzs. — Igei származékok: *reggelni*, *reggeledni* (NyÚSz.); ezekből ismét főnevek: *reggelet* Barczafalvi (Nyr. I, 46), *reggeledés* CzF. — Érdekes kifejezés: *a reggel sötétvégbe* 'reggel virradatkor' székely (Nyr. XXVIII, 373).

A szóalak önállósult ragos határozó; vö. *éjjel*, *nappal*, *holval*. Kassai szerint a *reg* „megrövidített szó Eredet szóból", Ipolyinál *rég* vagy *ragy*(og) + *vel* rag (Myth. II, 39). Ugyan-

[1] Vö. még Nyr. XIX, 150, 230, Szil., Adal. 10, Anderson, Wandl. 202.

csak a *rég* 'olim' gyökkel egyezteti MÁTYÁS (NyK. III, 346); az *öreg* szót is hozzákapcsolja VÉGH (Nyr. XXII, 400). — OTROKOCSI (id. NyK. XXXIII, 7) és GYARMATHI (Szót.) a héber *regel* 'idő'-vel egyezteti, VÁMBÉRY a török *erk* 'korán'-nal (MEr. 351, 647; elveti BUDENZ: NyK. XVIII, 28), FÁBIÁN a mandzsu *erde* 'aurora'-val (MNyszet VI, 125). MUNKÁCSI a szót a *régg*el egyetemben az oszét tag. *rag-* 'seit lange her' stb. családból származtatja (ÁKE. 522; vö. SKÖLD, Oss. Lehnw. 34). — A *reggel*, *rég* szókat egy osztják *rîñîm* 'Nebel, Dunkelheit' alakkal egyezteti BUDENZ (MUSz. 649), de KARJALAINENnál csak *rèmɑət*-féle változatok vannak (OL. 168). — M. *reg* ◡◠ f. *räkki* 'Hitze, Qualm' ◡◠ md. *rä-ze* 'braten' ◡◠ cser. *irej* 'calescere' ◡◠ vog. *rig* 'Hitze' egyeztetést tett föl DONNER (Wb. III, 108).

4. Igenévi származékok: *virradta* 'diluculum, summum mane' MA., R.: *verrata előtvalo* 'antelucanus' MA. | *virradtányi már az idő* N. (MNy. IX, 457) | *viratta, virattkor* N. (Nyr. III, 374). Szólások: *vëlágos vëratta* Göcsej (Nyr. L, 60) | *világos virradtig* N. (MNy. XIII, 27) | *ki világos virattig* N. (Nyr. IV, 379) | *kivilágos kivirradtig* N. (Nyr. L, 60) || *virradó* 'tagend; der Anbruch des Tages' Tzs.: *hushagyó-kedd vërradó megin ⁱémënt* N. (Nyr. XXXV, 391) | *virradólan* 'summo diluculo' R. | *más napra virjadólag* N. || *virradás* 'prima lux' R. | *viradás* 'das Tagen' || *viradat* 'der Anbruch des Tages' Tzs. | *virradat* N. | *viradozás* CzF. || *? virranat* R. (MNy. XVIII, 46) || *virrodalom* Kónyi (MNy. III, 126). — Alapige *virrad* 'diescit, lucescit' MA., N. (*virraszt* származéka átkerült a szlávságba, l. NyK. XVII, 77, XXV, 303, Nyr. XXXV, 293; DANK., Lex. 979. ezt szláv, a *virrad*-ot magyar eredetűnek mondja). Ebben IPOLYI (II, 29) egyrészt a 'világosság', másrészt a 'zaj, hang' értelmet keresi. BÁLINT (Párh.) és SCHOTT (AltSpr. 62) szerint megfelelője a mongol *ör* 'hajnal'. BUDENZ (NyK. VI, 472) a mordvin *vaŕhmede-* 'virradni' szóval egyezteti, mihez a MUSz.-ban (583) még az osztják *urt* 'Mond' és finn *varas* 'frühzeitig' szót kapcsolja. MUNKÁCSInál mordvin *vaŕhemde-* ◡◠ osztják É. *vorla-* 'glänzen' ◡◠ vogul *vǫ̈ramlën* 'ébred, serken' (VNGy. I, 232). NyH.[7] 141: *virrad* ◡◠ mordvin *vaŕ'mədə-*. Megjegyzendő, hogy az osztják É. *vorlalem* csak AHLQVISTnál 'glänzen', PÁPAYnál: *verla-* 'fölébred'. Tekintetbe véve ezen kívül a magyar szó sok változatát: *virdul, vírjad* N. | *vernyog* N. (Nyr. XIV, 576) | *vernyit* N. (Nyr. XXXII, 525) | *virrogat* N. (Nyr. XXIV, 287) | *virikol, virícsol* N. (Nyr. XXIX, 480, 92), továbbá a *virad* 'figyel, ügyel' N. (Nyr. XXV, 287) | *virít* 'mutat' N. (uo.) | *nem vërrad semmire* 'nem fejlődik' N. (Nyr. XXX, 284) | *virrog, virrong* 'zanken' Tzs. | *megvirgadni* 'megküzdeni' N. (Nyr. XXVIII, 334) jelentésváltozásokat, valószínűnek kell tartanunk, hogy itt valami hangfestő szóval van dolgunk, mely első sorban nem a fényre, hanem az embernek és környezetének reg-

geli ébredésére s a hozzá appercipiált hangbenyomásokra vonatkozott.

Egyéb szórványosan használt igenévi kifejezések: *Pirkadatkor* székely (Nyr. XLIV, 177) <: *pirkad* N. (Nyr. XIV, 431, *pirkallik* N.).— *Pitymallás* Tzs.: *pitymallatkor* székely (MNy. III, 92) <: *pitymallani* SzD., a palócságban 'sötétedik' jelentéssel (ugyanitt *pitymorodik*, *pityáklik*, *pislog* alakváltozatok), melyet hangutánzónak fog föl Ipolyi (i. m. II, 29). — *Világodatkor* 'sub auroram' MA. | *megvillámatkor* 'diluculum' MA. : *vilámat* székely (MNy. III, 472) | *villámodat* R., N.: *egyiel eş villamodat előt* BécsiK. 36: *meg-villamodas* C.<: *villamodom* 'fulgurio, diluculo' MA., N.; vö. *pillamodik*, *csillámpodik* 'ua.' N. Mindezek Ipolyi (i. m. II, 30) szerint „hang és szín jelentést adó kifejezések"; Szinnyei szerint alapszava a *világ*-éval azonos (MNy. XXII, 241). Vö. *napkeletkori*, *enyeszeti homalyos vilagossag* 'crepusculum' MA. | *félvilágosság* 'crépuscule' R. (Nyr. XLII, 78) | *világ-virrattig* SzD. — *Szőkülés* (Herman, PásztNy. 631): *szőkül az ég ajja* (632). — *Szürkület* 'nap lemente után vagy fel költte előtt való homályos világosság' (NyÚSz.), *szürköny*, *szürkönyet* (CzF.) <: *szürkül*, *szürkönyödik* 'dämmern' Tzs. Etimonjához l. az összefoglalást.

5. A nap megjelenésével kapcsolatos kifejezések. Ezek újabb eredetűek, mikor már megfigyelték, hogy a hajnali fény föltűnése a nap följöttével függ össze. Általán a hajnal utáni időszakaszt jelölik; vö. „a nap fel költét elől veszi az hajnal és reggel, midőn virrad és világosodik" Com : Jan. 6 (id. NyK. XXV, 74). — *Nap-kelte* (NyK. XXVI, 177) | *napköltével* N. (MNy. I, 420) | *napkőtükorba* N. (Nyr. VII, 470) | *napfelkölte* Márt. 1816. | *napfőköttre* N. | *nap-kelet* 'oriens, ortus solis' Kreszn. | *nap-kelletkort* R. | *napkelettel* N. (MNy. I, 420) | *nap-kelés* 'ortus solis' Kreszn. — *Nap-feljövés* 'exortus' PP. | *napfeljövet* Tzs. | *nap feljöttekor* székely (Nyr. XLIV, 177) | *napjövet* Tzs. — *Nap-támadat* Kreszn., R. | *támadat* 'oriens, ortus' MA. | *támadás* 'exortus' PP.; vö. *myhelth naph thamada* PeerK. 60. — *Naphasadás* 'der Anbruch des Tages' Tzs. — *Reggelinapnyilás* 'crepusculum matutinum' MA., vö. *reggeli napkoron* N. (Nyr. XX, 45).

Nincs főnévi alakjuk a nap fölkelésére vonatkozó következő kifejezéseknek: *Fölteccik a nap* N. (Nyr. XLII, 299). — *Mikor a nap fölsërken* székely (Nyr. XXXVIII, 236). — *Pirosan viccsant fő a nap* N. | *kiviccsanik a nap* N. (Nyr. IX, 284) | *kiviggyan a nap* N. (Nyr. XVI, 527); vö. *kiviccsan* 'plötzlich aufgetrennt werden' Tzs. | *viccsanyós* 'szép idő' N. (MNy. VII, 95) | *viggyan* 'villan' N. (Nyr. XXVI, 139). Külön kiemelendő a dunántúli *csirkázik a nap* N. | *csirkázik* 'pitymallik' N. (Nyr. XXVI, 479) | *csirkádzik* 'a nap kel' N. (Nyr. XXVII, 524), melyekben a *csirkázik* első jelentése természetesen 'csirázik'; jelentéstani párja lenne ennek a finn *itä* 'oriens'

és *itää* 'germinare', amennyiben összetartoznak (vö. SETÄLÄ: NyK. XXVI, 378). Jelentéstanilag ugyanilyen a *kifiatallik az idő* 'hajnalodik' N., ha t. i. a *kifiatallik* alapjelentése 'egermino' MA.

6. Az elvont idő szavaival alkotott kifejezések. Természetesen ezek a legfiatalabbak: *azon ynnepnek . . . else ydeyn* JordK. 450 | *nagy üdő* 'késő reggel' N. (Nyr. XII, 187). Továbbá a *kor*-ból képzett *korány* 'die Frühe' Tzs. (vö. NyÚSz., NyF. XI, 52), mely „a legkorábbi napi-időt vagy kort jelenti" IPOLYI szerint (Myth. II, 32). Vö. a N. *koránnyába* 'korán' (Nyr. XXX, 282); Dugonicsnál *korányi* a. m. 'korai' (l. Nyr. XXXII, 164, 549).

7. *Éjfél: eefelyn meg elek vala mynden byneseketh* 'in matutino' KeszthK. 265. Úgy látszik, a két képzet egykor igen közel állt egymáshoz.

Vogul.

1. *Qui* 'Morgenröte' (AHLQV.) | *khuj* 'hajnal' (SZIL.): *khuj vōšpenti* 'a hajnal kipirult' (VNGy. III, 207) | *χoli-χuj posiń sqw* 'regghajnali fényes csillag' (IV, 125). — Érdekes kifejezés a *χuj-puŋk*, *k'uj-päŋk* 'hajnal', melynek utórésze 'fő' jelentésű, az egész összetétel tehát tulajdonképen 'fényfő' MUNKÁCSI szerint (l. VNGy. II, 0231). BUDENZ viszont a *kuj-peń*-et kicsinyítő képzővel ellátott nomen agentisnek tekinti (MUSz. 102, NyK. XX, 255, vö. NyK. XXV, 75). Minthogy azonban a 'fő' jelentésű szó a finnugor nyelvekben gyakran 'kezdet, vég' értelmű, lehet, hogy a kifejezés egyszerűen a világosság kezdetét jelenti: *khwǫl-khuj-päńkēt* 'a reghajnal derengésekor' (VNGy. III, 201) | *khuj-päńk pǫsėń sǫu* 'a hajnali ragyogó csillag' (IV, 113).

AHLQVIST a szót a finn *koi*-al egyezteti (WogV. 22) BUDENZ ezekkel: m. *hó* 'mensis' | f. *kuu* | md. *kov* | lp. *kvokso* | zürj. *koźul* 'stella' | osztj. *χūs* 'ua.' | cser. *koj-* 'apparere', melyek egy ugor *kəgə-* 'splendere' igető származékai (MUSz. 101). Kétségtelenül összetartozik a magyar *haj(nal)*-lal (l. ott).

2. *Chol* 'hol, holval' (NyK. IX, Sz. 59) | *cholt*, *cholt chotel* 'holnap' (i. h. 60) | *kolïtä* 'holval, reggel' (VogF. 32) | *qoal*, *qoli*, *xoli* 'morgen' (AHLQV.) | *koolъ* 'ua.' (CASTR., id. JSFOu. XXX/8, 24) | *χol*, *khul*, *khǫl*, *khultǫ* 'reggeli idő, reggel' (SZIL.): *χulaχ-ńol sōlit χol* 'holló orrát deresítő reggel' (VNGy. II, 544) | *χolit χǭtäls* 'reggel kivilágosodott' (IV, 332) | *khǫlàiť mēškė'ts* 'reggel felöltözködött' (366) | *khwǫlt kwalnė jol mäjin* 'reggel fölkelő helyet adj nekem' (II, 377). A 'holnap' jelentésben is általános: *khulàiťǫtėn* 'holnap' (IV, 368) | *χolitän ālpėl* 'holnap jókor' (II, 127) | *χolit χǭtėl tärmėl* 'holnapi nap tájt' (245). — Nyelvjárási változatok KANNISTONál: TJ., TČ. *ḳǫ̊ₐ*, AK. *χoₐ*, KK. *ḳuåₐ*, FK. *ḳuål*, P. *koₐ*, *kβoₐ*, DV. *kβaₐ*, AL. *ḳβal*, FL. *ḳχòl*, Szo. *χôl* (WogVok. 74, 166).

Hunfalvy (NyK. XI, 109): ◡ osztj. *khalent*. Hazay (Vog. mh. 42) összetartozónak veszi a *χol* és *k'uj* tövet (Kannisto: FUF. VII, Anz. 18: „valószínűleg nem tartoznak össze"), melyeknek azonban nincs több közük egymáshoz, mint a magyar *haj*-n a l és *hol*-v a l-nak. — Szamojéd megfelelésre gondol: Erdmann[1] (II/2, 237): vog. *cholita* | osztj. *chaleit* ◡ szam. *chu* 'der Morgen'. Vö. magyar *hol-* al.

3. *Sēri, sir, šir* 'szürkület, hajnal' (VNGy. II, 697). Mivel ez is, a magyar *hajnal*-hoz hasonlóan, jelentheti mind a nap feljöttét, mind a lenyugtát megelőző pirosságot, azért rendszerint *χoli-* és *īťi-sēri* 'reg-' és 'esthajnal' (Szil.): *χoli-sēri posiñ* 'reggel hajnal fényű' (VNGy. II, 322) | *χoli-Sēri šāńikėn* 'Reghajnal anyácskád' (III, 192). Ennek is van 'fő' utótagos összetétele: *sir-päŋk, šir-poŋk* 'szürkület' (VNGy. II, 0231). Hangtanilag l. Hazay (Vog. mh. 22). Vö. az összefoglalást.

4. *Alpel* 'reggel' (NyK. IX, Sz. 9) | *alpil, oaľpel* 'am Morgen, früh, zuvor, vormals' (Ahlqv., WogSpr. 235) | *ālpėl* 'reggel; korai' (Szil.) | *alpəl* (Nyr. LXIV, 31): *ālpėl vōwnė jirėmaul* 'reggel követelt áldozatomat' (VNGy. II, 3). Ez is bír 'korán' jelentéssel: *χolitän ālpėl* 'holnap jókor' (II, 127). De míg az ilyen esetekben rendszerint a napszak-jelentés az elsődleges, itt — úgy látszik — fordítva, a 'korán' értelem fűződött eredetileg a szóhoz. E mellett szól egyrészt az, hogy ez utóbbi jelentés jóval általánosabb az előbbinél, másrészt az *ālpėlnūw* középfok, melynek jelentése 'előbb, előbbre', vö. *alpel* 'új, előbb, korán' (NyK. IX, Sz. 9), 'korábban' (VNGy. 20). A szó *al* + *pel* összetételnek látszik, melynek kezdetben valami 'első fél, rész, első' jelentése lehetett, amely térjelölés később átvivődött a nappal kezdetének jelölésére. — Hunfalvy: osztják *aleng* (NyK. XI, 109) és Munkácsi: osztják D. *ēlėn*, É. *āļeŋ* (NyK. XXVI, 17) aligha helyes egyeztetésén kívül a szónak más etimonját nem ismerem.

5. Virradást kifejező igék: *Pāstilanti* 'es taget' (Ahlqv.) | *postulė* 'virrad' (Szil.): *postilañkwe pats* 'hajnalodni kezdett' (VNGy. II, 19) | *Seri pos ti postəylas* 'a hajnal fénye ím kivilágosodott' (Nyr. LXIV, 31): a *pos* 'fény' származéka. — *Rėptämi* 'virrad' (Szil.); valószínűleg összefügg a magyar *reped* igével, vö. *hajnal-hasadás*. — *Khuj-vošpenti* 'die Morgenröte leuchtet': *voš-pent-* 'dämmern, hell werden' ◡ zürjén *vež* 'hell, glänzend' < szanszkrit *uš-* (ÁKE. 650). — *Xātäli* stb. 'nappalodik', l. *χātėl* al.

6. A n a p p a l kapcsolatos kifejezések: *K'ōtėl-torėŋ* 'szürkület, reghajnal' (VNGy. II, 0231). — *Kuaľt-qōdel* 'der morgende Tag' (Ahlqv.) | *nēilnė χātėl* 'a kelő hajnal' (VNGy. II, 322). — *Xātėl kwālnė* 'napfelkeltekor' (IV, 237), *nai kwaln' ərmät* 'napfelkelte idején' (III, 523). — *Chotel pakepane* 'napkelés' (NyK.

[1] Beitr. zur Kenntnis des Innern von Russland II. Leipzig, 1825—1826.

IX, 77) | *(qōdel) pākepanä* 'Aufgang der Sonne' (Ahlqv.) | *χą̄tėl pokapi* 'a nap fölkel, előjön, kisugárzik' (VNGy. II, 641).

Osztják.

1. É. *huntïl, huntl* 'hajnal' (NyK. XI, Sz. 192). Ez is lehet mind 'reg-', mind 'esthajnal', azért: *alinga huntl, hola huntl* 'reggeli hajnal', mellyel szemben *etn huntl* 'esti hajnal' (uo.) | *xuńtįl, xondįl* 'Röte am Himmel, Morgenröte' (Ahlqv.): *ālәŋ sυγàt·man'sәŋәn, χuńl'l' andàm* 'reggel elmentek, még szürkület előtt' (NyK. XXXVI, 383) | *jēwor χońtυŋ imen* 'farkas hajnal asszonyod' (ONGy. 107). — Szurg. *kunť*, Irt. *xunť* 'Morgen- und Abendröte' (Castr.) | Kond. *χùńᵡ*, Jug. *ķùńķʟ'* 'rusko, Röte' (Paas.—Donn., Wb. 66) | *χùńķ etǫ̂'t* 'aamurusko nousi taivaalle' (i. h. 19) | Irt. *χunť* 'hajnal' (Patk.): *xudai-xunt tānėŋna* 'zur Zeit der Morgenröte' (IOV. II, 90): *êtta xunť toriŋa* 'zur Zeit der aufsteigenden Morgenröte' (142). Munkácsi (VNGy. II, 0231) szerint e kifejezés utórésze 'nyak- és melltáj' jelentésű, tehát mitikus felfogás maradványa; vö. vog. *k'ōtėl torėŋ*. Ezzel szemben Patk. és Paas.—Donn. (Wb.): *toreŋ* ? 'idő', ami valószínűbb is. — Karjalainennál: FD. *χùńť*, Trj. *ķūńʌ'ʌ'*, V. *ķ'ūńl'l'*, Vj. *ķ'ūńδ'*, Ni. *χuńťʟ'ʟ'*, Kaz. *χǫ̂ɴʌ'ʌ'*, O. *χuɴ'l'l'* 'Röte am Himmel' (OL. 139).

A szót *kunt* + *-l* ragra bontja („ámbár bizonytalan a *hunt*") Hunfalvy (NyK. XI, 62), s kételkedve hozzá teszi a *hunt, hundïke* 'valamikor', *huntïš* 'hová' szókat (i. h. Sz. 54). — Paas.—Donn. (Wb. 66): vog. *qui* | f. *koi* | ? m. *húgy* | ? lp. *guovso*. — Szam. O. *kuend*-dal egyeztette Castrén (OstjSpr. 84), Halász (NyK. XXIII, 27), s még egy jakut *kytar* szót is idevont Lindström (Suomi XII, 42). Egyéb etimonja *hajnal* al.

2. É. *hola* 'holval, reggel' (NyK. XI, Sz. 189) | *hola huntl* 'hajnal' (i. h. 47) | *holeit, holeit hadl* 'holnap' (uo.) | *xoleut, xalēvat* 'Morgen, Osten' (Ahlqv.): *xalēvat xotlas* 'es tagte am Morgen' (i. h. 11) | *χola (kolä)* 'reggel', *χąlewît (koleut)* 'holnap' (Beke): *χola ant joχtәptala* 'reggelre nem halasztják' (ONGy. 123) | *χąlewît v"erţî* 'a holnap szerzett (é.: holnapi)' (i. h. 75). — D. *khultėŋg* 'holnap' (Pápai) | *xodai-xunť* 'Morgenröte' (Castr.) | Kond *χǫt* 'aamu, Morgen', *χǫt-χù'ńᵡ* 'aamurusko, Morgenrot' (Paas.—Donn., Wb. 61), Jug. *ķǫʟ-tàδʟ* 'huomenna, morgen' (i. h. 50) | Irt. *χut* (poet.) 'hajnal' (Patk.): *xut vôje sâgattâi* 'wann die Morgentiere ihren Gang beginnen' (IOV. II, 90) | *xoteŋχat* (költ. *χoteŋet χat*) 'holnap' (Patk.): *χoteŋet xatt xuttetâi* 'wenn der morgende Tag graut' (IOV. II, 96) | *χūdai-χuńt, χōdai-χunť* 'reghajnal' (Patk.): *ťida xudai-xunť êdîdet* 'so geht die Morgenröte auf' (IOV. II, 4). Érdekes a Kond. *χątę̂ŋχât* 'huomenna, morgen' (Paas.—Donn., Wb. 50), Irt. *χateŋ χat* 'reggel' (Patk.) kifejezés, tulajdonképen 'napos

nap', mely valószínűleg a hangzásilag egész közeli *χoteŋ χat* 'holnap' hatására nyerte a 'reggel', illetőleg inkább 'holnap' jelentést. — Paas.—Donn. (Wb. 61) egyezteti a vogul *xoli-* val. L. magyar *hol-* al.

3. É. *aling* 'reg, reggel' (NyK. XI, Sz. 5) | *alïng hunt* 'hajnal' (uo.) | *āliṇ* 'Morgen', *āliṇa* 'früh', *āliṇ-xondiḷ* 'Morgenröte' (Ahlqv.) | *ālәŋ (aling)* 'reggel' (Beke): *āleŋ soj āleŋ verlalem* 'reggeli neszre fölébredek' (ONGy. 18) | *ạ̄lәŋ killәm* 'korán kelek' (ÉOM.[1] 119). — D. *ahlen, alhen* 'mane' (Schlözer i. m. 309, 314) | *ēlén* 'reggel' (Pápai). — Irt. *ádaŋ* 'morgen' (Castr.) | Kond. *ātәŋ*, Jug. *ālәŋ* 'aamu, Morgen' | *ȧ̂tәŋ-χù·ńḳ, ȧ̂llәŋ ḳùńḳ'ḷ'* 'Morgenrot' (Paas.—Donn., Wb. 16). Az *ātәŋ* 'kauvan sitten, seit lange' (i. h. 123) szóhoz vö. magyar *reg* ~ *rég* | Irt. *ādéŋ* 'reggeli idő, reggel' (Patk.): *ȧ̂diŋ tûrum xuttem kemne* 'als der Morgen graute' (IOV. II, 138) | *ādéŋ tēvem* 'reggelizni' | *ādéŋ tēdai* 'ebéd' (Patk.). — Hunfalvy szerint *-ng* képzővel alkotott szó (l. NyK. XI, 58). A finn *aamu*-val egyezteti Lindström (Suomi XII, 11). Munkácsi, aligha helyesen, összefüggésbe hozza a vogul *alpėl*-lel, l. ott.

4. A virradás egyéb kifejezései: O. *petyghlim* 'Dämmerung' (Klapr. 194) | É. *āliṇa patlamiṇ* 'morgen in der Dämmerung' (Ahlqv. 16) | *naviṇ jil* 'es tagt' | *naviṇ* 'beim Tageslichte' (108) | *top nàu̯i̯i i̯is* 'alig hogy világosodott' (NyK. XXXVI, 390). Valószínűleg összefügg a *nāi̯* 'tűz, nap' szóval, l. az összefoglalást. — *Xotla-* 'virrad', l. *χatl* al. — 'Kelő csillag = hajnal' ebben a kifejezésben: *ḗttî χōsl jirәŋ nāj* 'hajnali véráldozatos istennő' (ONGy. 268).

5. A nappal kapcsolatos kifejezések: É. *hadl ellïpsa* 'napkelés, naptámadás' (NyK. XI, Sz. 11) | *ḗttî naj ḗtәm-kēmna, ḗttî χatl ḗtәm-kēmna* 'kelő nap keltekor, feljövő nap feljöttekor' (ONGy. 32). — Jug. *ḳạtʟ wạskàylâγˣ* 'es tagt' (Paas.—Donn., Wb. 287) | *ḳạtʟ pàḳ̂nʟ*, Kond. *χật pāχ̂nt* 'päivä nousee' (i. h. 163) | Irt. *pâganta xatt oxteja* 'wenn die Sonne aufgeht' (IOV. II, 44): *pāχnem* 'fölhasadni'; vö. vogul *χātėl pokapi*, magyar *hasad a hajnal, naphasadás.*

6. Az elvont 'idő' szóval alkotott kifejezés: É. *hadlata artna* 'hajnalban' (NyK. XI, Sz. 45), tulajdonképen 'nappalodó időben'. A kifejezés késői; eredeti szövegben nem is fordul elő.

VI. A világos napfél közepe.

Az *éjfél*-hez hasonlóan ennek sincs ugor-kori neve. Vagy jövevényszóval, vagy 'nap-közép', illetőleg 'nap-fél' összetétellel fejeztetik ki az ugorságban éppúgy, mint egyéb finnugor nyelvekben.

[1] Északi-osztják medveénekek. Pápay József nyelvészeti hagyatékából sajtó alá rendezte Fazekas Jenő. Budapest, 1934.

Magyar.

1. *Dél* 'tempus meridianum, meridies; regio, plaga coeli meridiana; (elav.) medium; coena meridiana' (EtSz.) | *delÿ* 'meridies' Zsélyi Szój. (vö. *dellyest*) | *dél hasadtában* R. (vö. *hajnalhasadás*) | *déllére* N. (MNy. XV, 43) | *delet süt a nap* N. (Nyr. XXX, 198) | *déllel* '? meridie' (R., vö. Nyr. XXVIII, 78) | *délkor, délkort* 'meridie' R. | *délkorban* R. (Nyr. XV, 537) | *délkor* 'délután' N. | *delenként* 'mittägig' Tzs. | *deletszaka* 'per meridiem' SI. (nyelvújítási alkotás, l. EtSz.) | *déli* 'meridianus' C. | *deles, dellyes* 'déli, déli álom' N. (l. alább). Növénynévként: *délike* (Nyr. XXXVI, 358) | *délig-látó* 'hajnalka' N. | *délignyitó* Tzs. Tulajdonnévül is (l. OklSz.). — Igei származékok: *déll, delel, délet* 'délben nyugodni; ebédet enni' (EtSz.); vö. *delél a nap* N. (Nyr. XXX, 198), ahonnan *delelés* 'meridiatio' C. | *delelő, déllő* 'delelő hely; szántóföldnek délre fekvő lába' (EtSz.); vö. *déllő* 'meridián' (MNy. XIII, 306) | *delez* 'zu Mittag essen' Tzs. | *dellez* 'ua.' (EtSz.). Részben ez igék hatására, részben tapadással *délebéd*-ből a *dél*-nek 'coena meridiana' jelentése (vö. EtSz.). — Fontosabb összetételek: *déltáj* 'die rechte Zeit des Mittags' Tzs. (bizonyára elvonás a *déltájban* 'circa meridiem' KRESZN. ragos alakból) || *délibáb* (l. MNyszet I, 115, Nyr. XVII, 174, MNy. XIII, 56, 305, XVI, 91) | *déli tenger* 'ua.' (MNy. VI, 225) || *délpont* R. (MNy. II, 395) | *délvonal* 'der Meridian' Tzs. | *délkör* R. (Nyr. XXXVI, 273) | *delej* (EtSz.) < : *dél* + *éj* (l. NyK. XLVII, 241). — Tréfás-népies a *déli bátor* 'tolvaj' (Nyr. XIV, 476) kifejezés.

A *dél*-lel összetett egyéb napszak-jelölések: *délelőtt* 'der Vormittag' Tzs. | *dél előt valo* 'antemeridianus' C. | *féldél* 'd. e. 10 óra tájon' N. (Nyr. XLII, 299) | *féldél* '10—11 óraköz' N. (Nyr. XXX, 198) | *kisdél* 'a dél felé járó idő, 11 óra' N. (Nyr. XLV, 184) | *délhajlat* 'a kora délutáni idő' (EtSz.) | *délután* 'der Nachmittag' Tzs. | *délutáni* 'postmeridianus' MA., melyből alkalmi elvonás *déluta* (EtSz.) | *délest* 'die Nachmittagszeit, nachmittags' (EtSz.): *délest három órakor jüttem* R. | *délestenden* 'd. u. 5 óra körül' R. (MNy. III, 134) | *délesti, dellyesti* 'postmeridianus' R.

Delest, dellyest 'délben' Pázm. (id. NyK. XV, 195) | *dellyest tizenkét órakor* R. | *dellest 11 és 12 óra tájban* R. (MNy. XII, 131). Minthogy *délest* alakot nem találtam 'meridies' jelentéssel, valószínűnek tartom, hogy itt tulajdonképen nem összetétellel, hanem a *deles* melléknév (vö. *deles-délbe*) *-t* locativus-időhatározó-ragos alakjával van dolgunk. Vö. *röggelöst.*

Dél-szive 'media die', csak ragozva: *mennek deelnek zyveeben* JordK. 780 | *a lőuestől dél szűben meg szűnnénec* R.

Dél-szín 'lux meridiana' KRESZN.: *minálunk délszín, ónálok penig éjfélkor lészen* R. | *nyugottia nepet a del szinben* CsomaK. 75. MÁTYÁS (NyK. III, 347) szerint a kifejezés a

délszív-ből lett, SIMONYI (Nyr. IV, 152) szerint birtokos összetétel.

Fokozásra szolgáló kifejezések: *deles-dílbe* 'éppen délben' N. (vö. *napos-napján*) | *fényes díl* 'kellő dél' (HERMAN, PásztNy. 631) | *álló dél* 'pont 12 óra délben' N. | *álló délre, délbe* (NyK. II, 318).

A szót a görög δείλη-ből származtatta DANK. (Lex. 272), az orosz *den*-nel egyeztette GYARM. (Voc. 15), az újperzsa *dilirúz*-zal MÁTYÁS (Finnit. törekv. 26). A magyar *deli* és görög θῆλος-szal vetette egybe IPOLYI (Myth. II, 40), a magyar *tele*, finn *etelä*, görög θείλη és török *dolu : dolmak* 'telni' szókkal FOGARASI (NyK. IV, 130), CzF. A finn *etelä*-ben kereste a megfelelőjét FÁBIÁN (MNyszet I, 84, VI, 119), HUNFALVY (i. h. III, 230). Egy osztják *tjel-tjon-dsoghón* (?) 'die Sonne am höchsten' kifejezéssel vetette össze SCHLÖZER (i. m. 432). — Már korán rámutattak a szónak a mongol *düli* 'közép, dél, éjfél' szóval való rokonságára; l. EtSz., továbbá LINDSTRÖM (Suomi XI, 17), FÁBIÁN (MNyszet VI, 41), VÁMBÉRY (MKel. 100), LIGETI (NyK. XLIX, 192, 214, 270, MNy. XXIX, 277). — Egy török *žilli* 'meleg' szóval vetette össze VÁMBÉRY (NyK. VIII, 139, MEr. 352); elvetette BUDENZ (NyK. X, 96). A török *tüs* 'süden'-t tartotta megfelelőjének FÁBIÁN (l. BTLw. 20), VÁMBÉRY (MBölcs. 149). Török jövevényszónak (< bolgár-török **dül*) mondja GOMBOCZ. Irodalom az EtSz.-ban, továbbá MNy. V, 394 (vö. VIII, 448), Nyr. LVIII, 127.

2. ? *Napfél:* „Ennek a kelő és eső Napnak felét Napfélnek nevezi a Köznép . . . a tanúltabb Magyarok így nevezik: *merő nap* (merus dies), a legtanúltabbak így mongyák: *Napszak* v. *Délszak* . . . mivel ekkor szakad-meg mind a nap, mind a Dél" DUGONICS (id. NyF. XIV, 41). — HUNFALVY is egymásnak megfelelő szerkezetként állítja párhuzamba e *napfél (dél)* szót a finn *puoli päivä* 'ua.' összetétellel (MNyszet II, 204).

Vogul.

1. Nap-közép: *kotлneto* 'Mittag' (CASTR., id. JSFOu. XXX/8, 24) | *ḳadl̥ièt* 'ua.' (KANNISTO uo.) | *qōdel-jēt, -jeχt* (AHLQV.) | *χ̮ātèl-jat* 'dél' (NyK. XXXIX, 440): *χ̮ātèl-jatī' tūp jēmts* 'alig lett még déli idő' (VNGy. IV, 308) | *khotèl-jot-śit* 'délkor, dél idején' (VNyj. 207).

2. Nap-rész: *schup-kótol* 'meridies' SCHLÖZER (i. m. 309, vö. VogF. 19).

3. Közép-táj: *jēt-ur* 'délben' (VNyj. 281). Egyetlen adat. Talán tapadással egy *khotèl-jēt-ur* 'nap-közép (dél)-tájban'-féle szerkezetből.

Osztják.

1. Nap-közép: É. *hadl ježa* 'dél' (NyK. XI, Sz. 60) | *ježadta, hadl ježadta* 'ebédelni' (uo.) | Jug. *ḳatl̥-i̯ā̆ttśə* 'Mittag'

(Paas.—Donn., Wb. 49) | D. *khqtèl-jor* 'dél' (Pápai). — É. *hadl kutïp* 'dél' (NyK. XI, Sz. 41) | *xatl-kūtïp* 'Mittag' (Ahlqv.): *χ̣ɒtl kudəβ kèmnì iuuəm-kèmna* 'amint délre vált (az idő)' (NyK. XXXVIII, 129) | *kūtpəŋ naj kūtpəl-kēmna* 'közepes nap közepe táján' (ONGy. 85) | Kond. *kátlkutlep* Schlözer (i. m. 300) | *χ̣ɒt-kǫ̣ʲttəp* (Paas.—Donn., Wb. 49) | Irt. *χ̣at-kūttèp* (Patk.): *xatt kûttep tâda jit* '(wenn) die Mittagszeit heranrückt' (IOV. II, 108).

2. Nap-rész: É. *χ̣adl-šoppna* 'délben' (NyK. XVII, 167).

3. ? Hőség-nap: Irt. *čenk-χ̣att* 'dél (Hitze-Tag), Mittag' (Patk.). Valószínűleg csak a gyűjtő elvonása a *čenk-xatt kûttpetna* 'um die Mittagszeit' (IOV. II, 94) kifejezésből, melyben azonban nem a *čenk-xatt*, hanem a *xatt-kûttpetna* jelenti a 'del'-et. Ugyanezen szerkezet a Kond.-ban is: *tšèŋk χ̣ɒt kǫ̣ʲttəp* 'sydänpäivä, Mittag' (Paas.—Donn., Wb. 271), hol a *tšèŋk* fordítatlan marad. A pontos fordítás talán 'forró dél' lenne.

VII. A világos napfél vége.

1. *Hajnal* 'reggeli idő, napkelte előtt; esti idő, napnyugtakor' Ball., TeljSzót. Ez utóbbi értelemben azonban magára igen ritka, pl. *pirosan megy le a hajnal* (Ethn. VII, 371), legtöbbnyire *est-hajnal* 'crepusculum vespertinum' MA. összetételben: *eh felinek előtte est hajnalba* DebrK. 52 | *a nap enyészetet követi az est hajnal* Com : Jan. 7 (id. NySz.). Gyakori kapcsolat az *esthajnal csillag* 'vesper, vesperugo' MA.

2. *Sötét*, csak ragozva: *még az nap, ámbár jó sötéttel* R. (MHat. I, 389) | *igyunk sötétig* (i. h. 340) || mint ige: *el-setétül* 'noctesco', *be-setétül* 'contenebro', *be-setétedik* 'intenebresco' R. | *setétűlhessek virradhassak te veled* R. (Nyr. XXX, 328) | *el-sötétedik* 'elesteledik' N. — Budenz (NyK. VI, 434) a lp. *čäda* 'szürkület' | f. *sysi* 'szén' | vog. *šät-em* 'sötét' | zürj. *šöd* 'fekete' | md. *sod* 'korom' | cser. *šüž* 'ua.' szókkal, MUSz. 349 pedig a vog. *sätem* 'Dämmerung' | osztj. *šavïj-* 'bewahren' | lp. *čappet* 'niger' | f. *häpeä* 'ignominia' szókkal egyezteti. Donnernál: lp. *čäd-a* | zürj. *šöd* | f. *sysi* (Wb. I, 176). Szinnyei, NyH.[7] 61: vog. *sätəm, sätäp-*. Vámbéry az egész csoportot egy török *sög* 'szid, gyaláz' szóval veti össze (MEr. 576).

3. *Alkonyodat* 'prima vespera' R., EtSz., MNy. IV, 15, 111. Ebből egyszerejtéssel (MNy. XXX, 70) *alkonyat* 'die Abendzeit' Tzs., Bajza (MNy. IV, 253) | *akômat* N. | *akamat* Göcsej (Nyr. XLII, 188) | *alkonyattal* N. (MNy. I, 420) | *alkonyatban, alkonyatkor* N. (MHat. I, 62). — *Alkonyodás* 'crepera lux' (PPBl.) | *béalkonyodás* 'crepusculum' R. | *napalkonyodás* 'le coucher' R. (Nyr. XLII, 79). — Mindezek az *alkonyodik* 'contenebro, advesperasco' R. (*akomodik, ókonyodik* stb. N.) származékai; vö. *alkonyodtatja* 'facit advesperare' Kreszn. |

alkonyodó 'vergens' MA. | *alkonyodott nap* 'sol occiduus' R. | *alkonyodottkor* 'prima vespera' PP. Igekötővel is: *be-, el-, le-alkonyodik* R., KRESZN. Érdekes a népi *be tetszett alkonyodni* 'bealkonyodott' kifejezés (MNy. II, 186, 283, III, 91). — Ugyancsak az *alkonyodik*-ból elvonás (NyF. XI, 37) a nyelvújítási *alkony* 'vesper' SI., NyÚSz.; származékai: *alkonyi* 'abendlich, westlich' Tzs. | *alkonyász:* bogárnév (NyK. XLVII, 211) | *alkonyúl* 'dämmern' Tzs. | *alkonylik* Kazinczy (Nyr. III, 77). Összetételek: *estalkony* 'die Abenddämmerung' KUNOSS | egyetlen adat a *napalkony* 'die Abendsonne' Tzs. — Elfogadható magyarázata nincs. Irodalmát l. EtSz. Azonkívül: egy *alk* „természeti hangból" származtatja VERSEGHY egy Porthanhoz intézet levelében (id. Suomi 3. j. V, 330); egy *al* 'residuum, die Neige' tőből DANK. (Lex. 34); *al* + *kony* részekre bontja FÁBIÁN (NyK. II, 5). Egy török *ali-kon* 'aláhelyezkedik' képlettel egyezteti VÁMBÉRY (MBölcs. 134).

4. Igéből való egyéb származékok: *Szürkület* „alkonyodást, nap-enyészetet, le-mentet, nyugtot, estet követő homályosság" SzD., NyÚSz.; erdélyi tájszó (Nyr. XXI, 424) | *szürkületkor* székely (Nyr. XLIV, 177) | *szürkületbe* N. (Nyr. XLV, 174) | *szürkülettel* N. (MNy. I, 420) | *bé-szürkület* R. (NyF. XIV, 49). A *szürkül* ige származéka; vö. *bé-szürkül* SzD.[2] | *szürküllik* N. (Nyr. XLII, 457) | *szürkölödik* N. — *Szürkönyet* N. < *szürkület* × *alkonyat* (Nyr. XIX, 76) | *szürkünyetkor* N. (Nyr. XXXI, 230). Vö. az V. fejezetben. — *Sürvedés* 'esti szürkület, alkonyat' N. | *sürvedzik* 'sötétedik' (uo.) | *besürved* 'alkonyodik' N. (MNy. III, 430). — Nincs főnévi alakjuk a következő igéknek: *pitymallik* 'sötétedik (este)' N. (a *hajnal* jelentéstani analógiájára?) | *sávollik* 'ua.' (uo.) | *honkorodik* 'besötétül, esteledik' N. (Nyr. XXVII, 524); talán hangfestő szó?

5. A nap letűnésével kapcsolatos kifejezések: *napnak nyugata* v. *nyugta* 'solis occasus' KASSAI | *nap nyugotta után, nap-nyugottig* R. | *nap nyugtakor* N. (Nyr. XLIV, 177) | *naplënyugtáig* N. (Nyr. XXII, 378). — *Nap nywgath* 'crepusculum' KolGl. | *nap nyugatiglan* R. | *napnyugattal* N. (Nyr. I, 420) | *nap-nyugot* 'occasus solis' KRESZN. | *napnyugotkor után* N. (Nyr. XV, 536). — Ezekből tapadással *nyugat* 'der West, Abend' Tzs. — *Napnyugvás* 'der Sonnenuntergang' (uo.) | *nap-nyugovás* 'occasus solis' R.: *a nap nyugovást követi az est hajnal* Com : Jan. 6 (id. NyK. XXV, 74).

Nap le-mente SzD. | *naplementtel* N. (Nyr. I, 420) | *nap lëmöntekor* N. (MNy. III, 92) | *naplemenet* 'der Sonnenuntergang' Tzs. | *nap-mënte* 'napnyugta' N. — *Naphaladat* SzD., N. | *naphaladott tájban* R. | *nap haladatkor* 'sole occidente' PP., 'este felé' N. | *nap le-haladtán* SzD. — *Napszállat* SzD., R., N. | *napleszállat, napleszállás* R. — *Naphajlatkor* N. (Nyr. XXX, 197), vö. *beesthvelődyk, es el hayloth ymaran az nap* JordK. 618 | *a nap meghajlik* (HERMAN, PásztNy. 631). — *Naphanyat-*

lás SzD. | *naphanyat* N. Vö. *a nap már meghanyatlott* 'sol jam praecipitat' R. | *mikor a nap lehanyatlik* N. (Nyr. XLIV, 177) | *hanyatlukor* 'alkonyatkor' N. (Nyr. XLVII, 129). — *Naphunyat* N.; vö. *a nap lekumott* N. — *Naptünet* Bajza (MNy. IV, 203). — *Nap-enyészet* R., N., vö. *nap támad hét eneszik négy órán* R. | *enyészet* 'occasus' MA. — Vö. még *lejárt a nap* N. (Nyr. II, 111) | *elfeküdt már a nap* Toldi (Nyr. VI, 38) | *leduvad a nap* N. | *lesuhatt a nap* N. (Nyr. XXVIII, 60).

Nap leáldozattya SzD. | *napáldozat* 'der Sonnenuntergang' Tzs., N. | *eláldozás* 'der Untergang (von der Sonne)' Tzs. Mitikus kifejezésnek tartja IPOLYI (II, 41) (vö. még ÁKE. 23, NyK. XLVIII, 87). Az *áldozik* szót az *al-*, *ál-* 'dormire' igetőhöz kapcsolja HUNFALVY (MNyszet IV, 211), BUDENZ (l. *alkony* al.); BADICS a finn *valka-* ⌣ mordvin *valgî* ⌣ cseremisz *vol-* szókkal egyezteti (NyK. XV, 392).

Minden valószínűség szerint tükörkifejezés az erdélyi *napszendület, nap-szentület* 'napnyugta' N. | *napszentültkor* N. (Nyr. XXX, 198); vö. *szentül, leszentül a nap* 'lenyugszik' (i. h. 174), de *elszentül* 'elszenderedik' (Nyr. XXXII, 329). A kifejezés GÖBL szerint az oláh *asfinţeşte* mintájára keletkezett (l. NyK. XLVIII, 87). Lélektani analógiája pl. az észt *päikene läheb looja* 'a nap lenyugszik', tulajdonképen 'megy a teremtőhöz', azaz 'megszentül, elszentül'.

6. *Est.* A mai nyelvérzék számára teljesen önálló napszak-jelentésű szó; eredete szerint azonban az előbbi csoportba tartozik, amit az ilyen kifejezések bizonyítanak: *a napot nem költtén, hanem esttén dicsérik* R. (Nyr. XXXVI, 248) | *ůdeje érkezett hamar nap-estének* R. | *a nap esethre kewzelgheth* WinklK. 103 | *nap taamadatwl fogwa nap essetÿglen* CzechK. 54 | *nap-estig* 'tota die, a mane usque ad vesperam' PP. (l. *nap* al.) | *nap-eset* 'occasus solis' MA. és ebből ráértéssel *eset* és *est* (l. EtSz.).

Az *est* 'vesper' MA., R. a régiségben leginkább összetételben, meg ragos-képzős alakokban fordul elő: *est hug* 'vesperus' SchlSzój. | *esthajnal* (l. fönt) | *mend esteg* BécsiK. 5 | *estygen* KulcsK. 64 | *estenkelew* 1386. (Nyr. VI, 124) | *estwel* 'sero' SchlSzój. | *este, estve* pro *estvel, esttel* 'vesperi, vespere' SI. | *estődön* 'ua.' (uo.) | *esteleg* 'este felé' N. | stb. (l. EtSz.) | *estöni* 'serotinus' R. | *esti* 'vespertinus, serotinus' R. | *estike* 'die Nachtviole' (EtSz.) | *estül* 'advesperascere' (EtSz.). — Fontosabb összetételek *délest* 'vespera, vespere' R. (NyK. III, 347, vö. *dél* al.) | *est homály* 'crepusculum' SI. | *espont* 'der Abendpunkt' Tzs.

? Esk 'est', Kazinczy szerint székely szó (l. Nyr. III, 268).

Estvel: estwel 'sero, vesper' SchlSzój. | *estvél, estvéle* 'vesper, serum; vesperi, vespera' C., MA., R. | *estueleiglen es holualiglan* BécsiK. 153 | *adj minekünk oly estvelet* R. (NyK. III, 347) | *innepnek második estvélljén* R. (Nyr. XXXII, 162) |

estvéleden fogattattam meg R. (MNy. XII, 343) | *esttelenként, estvelenként* 'vespertim' SI. | *estelente* (Nyr. LXI, 87) | *estveli, esteli* 'vespertinus, serotinus; das Abendbrot' (EtSz.) és ebből: *esteliz* 'coenare' (uo.) | *estvelke* 'Nachtviole' (uo.) | *estveledik, estveleszik, estéedik, estellik, esteleg* 'advesperascere' (uo.) | ez igei származékokból főnevek: *estveledés* SzD., *? estvelet: yo esthwe lythek* (l. EtSz.), *estelet* Barczafalvi (Nyr. I, 46). Nyelvújítási alkotások az *estvély, estély* 'vesper, soirée' (EtSz.) | *estvélyi* 'vespertinus' SI. | *estvélyedik* 'Abend werden' Tzs. | *estvelygő éj* Kazinczy (Nyr. IV, 220). — A. m. *est* + *-vel* rag EtSz. (irodalom uo., továbbá Nyr. XXV, 133, 374).

Estve, este 'vesper, serum; vesperi, vespera' MünchK. 27, C., MA., R. | *esve, öste, östve, öszte* N.) | *estue niomot teei* GyöngyTör. | *kesew estwe* 'noctis concubia' Zsélyi Szój. | *estue korban* R. | *estvékben* R. (MHat. I, 62) | *az emlétet napnak estvendén* R. (MNy. XII, 343) | *esténként, estéden, estvényen* (ez utóbbiból elvonással *estvény* 'crepusculum, soirée' (EtSz., NyK. XLV, 1) | *estveheszik* 'advesperascere' (EtSz.) | *estézni* 'bandázni' (?) N. (Nyr. XXXVII, 190). — Fontosabb kapcsolatok: *öreg, késő, sötét este* N. (MNy. III, 92) | *hajlott este* Mikszáth (Nyr. XXII, 273) | a *siratóeste* átment az oláhba *şirotește* alakban (l. Nyr. XVII, 59). — Szólások: *estére kéve* 'este' N. | *östére hanyatlott* N. (Nyr. XXX, 198) | *az öste sötétvégbe* 'este szürkületkor' N. (Nyr. XXVIII, 373) | *ha így jár az üdő, délre este lösz* 'bealkonyodik' N. (MNy. XI, 461). — Az *estvel*-ből fejlődött (l. EtSz.).

Fokozásra szolgáló kifejezések: *estën-estig* 'ad vesperum, in noctem' R. | *estënnës-estig* 'egész estig' N. | *estelös-estig* 'ua.' (uo., EtSz.) | *étën-estig* 'ad vesperum, in noctem' R. (vö. *étenéjjel*).

Az *est* szót a görög ἕσπερος-szal vetette össze Dank. (Lex. 323); azzal és a latin *vesper*, német *west*, finn *ehtoo*, török *akhsam* szókkal CzF.; a vogul *iet*-tel együtt egy török *keže, kiže* alakkal Vámbéry (NyK. VIII, 116); mongol *aszghan*-nal Bálint (Párh.); Lindström: f. *ehtoo, ilta* | lp. *ekked* | votj. *djet* | cser. *uta* | osztj. Irt. *idai* | vog. *ete, iti* || szam. *iti* | kamcsad. *oettem* | mong. *üdessi* | görög ἐχθές (Suomi XI, 15). — A lapp *este* 'impedimentum', *leste* 'nimis sero', *alestet* 'versus occidentem ire' szókban kereste megfelelőjét Gyarmathi (Affin.) — A finn *ehtoo* megfelelőjének tartotta a szót Rudbeck (l. Nyr. XI, 254), Ahlqvist (Suomi 2. j. I, 8), Fábián (MNyszet I, 84, VI, 31), Hunfalvy (MNyszet III, 230), aki később idevonja az osztják *idaj*, vogul *et, jét* szókat is (MNyszet IV, 212, NyK. IX, 19, VogF. 284), továbbá Budenz és Munkácsi. Irodalmát l. EtSz. — Az *esik* 'cadere, labi' származékának tartja Kassai, Ipolyi (Myth. II, 42), Vámbéry (MEr. 352, 560), valamint Setälä (NyK. XXVI, 197, ÄH. 198), EtSz.

7. Az elvont 'idő' szavaival alkotott kifejezések: *micor immar estue idő volna* MünchK. 94 | *süthenyős idő* 'napnyugot, alkonyat' (Nyr. VI, 474); ez az értelmezés a MTsz. szerint hibás, de vö. NyK. XXIV, 140. — „*Késő* jelenti a nap esteli, éjjeli szakát" (Nyr. XXXII, 517).

Vogul.

1. *Sēri* 'hajnal' (Szil.): *seri poss karilem ɣrmt* (Reg.) '(alkony-fény elalváskor), tulajdonképen elestvelett' (NyK. XXII, 363) | *īťi-sēri posiñ* 'esthajnal fényű' (VNGy. II, 322). — L. az V. fejezetet.

2. *Et, ét, iét* 'est estvel' (NyK. IX, Sz. 24) | *eť, edi, jet, jit, iť* 'Abend, Nacht' (Ahlqv.) | *jēť* 'est' (Szil.): *ēťi vōwnė jirėm* 'este kért áldozatomat' (VNGy. II, 258) | *jīt khujēm* 'este lefekszem' (IV, 128) | *tɑmėñ īťú* 'azon este' (365) | TJ. *ɨ̄tɨ̯̆*, TČ. *ītɨ̯̆*, AL. *īťā* 'abends' (Kannisto: FUF. XIV, 45, 50, 57). — Igei származékok: *etm, etlalt* 'esteledik' (NyK. IX, Sz. 24) | *eťmi* 'es wird Abend oder spät' (Ahlqv.) | *ēťimi* 'beesteledik' (Szil.): *tārėm toχ ēťimės* 'az ég így beesteledett' (VNGy. II, 127). — Etimonját l. *éj* al.

3. Alkonyodást kifejező igék: *Jel-šätepi* 'sötétedik' (NyK. XXIV, 15), megfelelője a magyar *sötét*, l. ott. — *Ipšämänti* 'dunkel werden' (Ahlqv.) | *ipšämi* 'es wird dunkel' (FUF. XIV, 66): *ipsä, ipšā* 'sötét' (VNGy. II, 645), 'nox' (Klapr.) | *jipsäg jimti* 'dämmern' (Ahlqv.) | *jipės* 'sötét' (NyK. XXXIX, 440). — *Jinkant, jejnkant* 'sötétedik' (NyK. X, 202) | *iŋgänti, jinkanti* 'dämmern, dunkel werden' (Ahlqv.) | *jiŋkim* 'dunkel, finster, Finsternis' (uo.) | *jiñki* 'sötétedik, éjjeledik' (Szil.): *tɑ̄rėm il-jiñkės* 'az ég beesteledett' (VNGy. IV, 369) | *iŋkɛntɨ̯̆i* 'es wird dunkel' (FUF. XIV, 73). Hunfalvy (NyK. X, 280), Szabó (NyK. XXIV, 223) és Kannisto (FUF. XIV, 73) az igét a *ji, ī* stb. 'éj' származékának tekinti, Knöpfler (Nyr. LXI, 127) szerint viszont a magyar *ég-ni* ige etimológiai megfelelője. Azonban mégis úgy látszik, hogy mindezen igék összefüggésben vannak a *ji, ī* 'éj' főnévvel.

4. A nap letűnésével kapcsolatos kifejezések: *Qōdel-mātnä* 'Sonnenuntergang' (Ahlqv.) | *khotėl mätnė ėl-poɣlt* 'napeste előtt' (VNGy. II, 240): *mati, mäti* 'megöregszik' (Szil.); hasonló mitikus felfogás az osztjákban is, l. alább; vö. magyar *kifiatallik az idő.* — *Katl uns* 'naplemenet' (NyK. XI, Sz. 21) | *nāj ūntėm porät* 'nap leszállta idején' (VNGy. IV, 25) | *khɑ̄tėl il-vōntnė pālú* 'nap leszállta tájt' (356) | *nai vutn' ɣrmät* 'nap lenyugta idején' (III, 523) | *mōl χɑ̄tėl va'ilėmät* 'tegnap napleszálltakor' (IV, 170) | *χumlė ɑ̄s ti χɑ̄tėl jolēťimtañkwė* 'mikép estelednék le már ez a nap' (72) | *khotėl-īť-poɣlāi' pätniśt* 'midőn a nap estefelé hajlik' (NyK. XXIII, 397).

Osztják.

1. É. *etn huntl* 'esti hajnal' (NyK. XI, Sz. 192) | *xondi̯l*, *xuńti̯l* 'Röte am Himmel, Morgenröte' (Ahlqv.): *χuńĺĺ χolna lài̯i̯l* 'még alkonyat van' (NyK. XXXVII, 59) | *χuńĺĺ χorləs* 'az esti szürkület kialudt' (180) | Kond. *i̯tài̯-χù·ńi̯*, Jug. *i̯ttŋ-i̯ùńi̯'* 'iltarusko, Abendrot' (Paas.—Donn., Wb. 26) | *kùnti̯'* *mạ́rà·χi̯ə̀i̯* 'iltarusko sammui' (i. h. 116) | Irt. *kunť*, *xunť* 'Morgen- und Abendröte (Castr.) | *idai χunť* 'esthajnal' (Patk.).

2. É. *rïngïm*, *rïnkïm* 'köd, homály, alkonyat' (NyK. XI, Sz. 122, Ahlqv.) | Trj. *ri̯mk'i̯*, V., Vj. *rīmək*, Kaz. *ri̯mə̑χ* stb. 'Dämmerung, Dunkel' (Karjalainen, OL. 168). — A szót a magyar *reg*-gel hozta kapcsolatba Budenz (l. *reg* al.); a zürj. *rẹmi̯d* | votj. *ḍ̌omi̯t* | cser. *rŭm* | f. *myrä* (< *rümä*) szókkal egyezteti Uotila (Virittäjä XXXIV, 178).

3. É. *ila* 'est' | *ilam-ta* 'esteledni, késni' (NyK. XI, Sz. 15, Ahlqv.) | *ilan* 'spät' (uo.), jelentéstanilag vö. magyar *est* 'sero' | *ila-pèlà i̯oγə̑tl* 'este felé jön meg' (NyK. XXXVIII, 142) | Kond. *i̯tə̑·i̯* 'ilta, Abend', Jug. *i̯ttŋ* 'illalla, am Abend' (Paas.—Donn., Wb. 26) | Irt. *idai* 'Abend' (Castr., Patk.): *kîmet idai* 'den zweiten Abend' (IOV. II, 160) | *idaina* 'spät' (i. h. 140). | FD. *i'ɒ̀i̯*, AD. *əɒ̀·i̯*, O. *ìlə̀* 'Abend' (Karjalainen, OL. 209).

4. É. *jetn* 'estve' (NyK. XI, Sz. 61) | *jētin* 'Abend' (Ahlqv.) | *jetna* 'este, abends' (Beke): *jetna v"ɑχtî* 'este követelt' (ONGy. 124) | D. *ittèn* 'este' (Pápai) | Szurg. *itn* 'Abend' (Castr.) | Irt. *idèn*, *idn* 'esti időben, abends, spät' | *idn-tēvem* 'vacsorálni' (Patk.). | Kond. *i̯tən*, Jug. *i̯ttŋ* 'illalla, am Abend' (Paas.—Donn., Wb. 26) | FD. *ī̯ɒ̀ən*, Trj. *ī̯ɒ̀ŋŋ'*, V., Vj. *ī̯ɒ̀ŋŋ'*, Ni. *i̯ɒ̀ŋŋ'*, Kaz. *i̯ɒ̀ŋŋ'* 'Abend, abends' (Karjalainen, OL. 212).

E két utóbbi, hangalakilag is nagyon közel álló csoportot sokáig egybetartozónak vették. Így Hunfalvy (NyK. XI, 220), Patk., Munkácsi: magyar *éj* (NyK. XXV, 258), Ahlqvist: finn *ilta*, ugyanígy Boller (Die finn. spr. 44), Castrén (Ostj. Spr. 77): finn *ilta* ⌣ szamojéd O. *ûd*, *ûte*. Elkülönítette a két csoportot Karjalainen (OL. 209, 212) és Toivonen (FUF. XVI, 226).

5. Alkonyodást jelentő igék: É. *padlema jûpsa* 'alkonyat': *padlema verta* 'homályosít' (NyK. XI, 142) | *tōrâm patləs* 'az ég sötétedett (alkonyodott)' (NyK. XXXVI, 385) | jelentéstanilag érdekes a *muja patləptalen* 'miért késlelteted' (ONGy. 173), tulajdonképen 'miért sötétíted, alkonyítod', vö. magyar *késő* 'est' | Irt. *pêtlidet* 'es wird dunkel' (Castr.) | *pētlōt* 'besötétedett' (Patk.): *tûrum pêtlôt* 'es wurde dunkel' (IOV. II, 136) | Kond. *pətl' i̯mâ i̯əₒwo̯·t*, Jug. *pəttəγl'emγə i̯əγ* 'es beginnt dunkel zu werden' (Paas.—Donn., Wb. 181) | *pətləptə(')m* 'bis zur Dunkelheit bleiben, halten' (uo.). — É. *i kim-ēdəs* 'már besötétedett' (NyK. XXXVII, 56) | *kim-ētsət* 'már beesteledett' (i. h. 61). — ? *Hudlata* 'alkonyodni' (NyK. XI, Sz. 192): egyetlen

adat; esetleg csak HUNFALVY kikövetkeztetése a *hadlata* 'nappalodik' analógiájára.

6. A nap letűnésével kapcsolatos kifejezések: Kond. *χaṭtī'mə pīrəšmətə̀'i* 'päivä menee mailleen' (PAAS.—DONN., Wb. 49), ahol *pīrəš-māiəm* a. m. 'altern'. Vö. a teljesen megfelelő vogul kifejezést. — É. *hadl longipsa, naj l.* 'naplemenet' (NyK. XI, 48, AHLQV.) | *loŋŋtî χatl χuwatna* 'nyugvó nap hosszattában' (ONGy. 151) | *nājən-ki loŋŋtal* 'napod ha lenyugszik' (167) | Jug. *ḳaṭL ʟaŋàL* 'päivä laski' (PAAS.—DONN., Wb. 181). — A nap:fény képzettársítás alapján idetartozik a következő kifejezés is: *jela-suj ūntlna* 'estére' (ONGy. 123), tulajdonképen 'fény letűnéséig'; BEKE nyilván hibásan fordítja a *jela* szót 'esté'-nek.

Összefoglalás.

Ha végigtekintjük az ugor nyelvek napszak-jelöléseit,[1] mindenek előtt föltűnik a finnugor eredetű szók nagy száma. Alig akad egy-két jövevényszó: a magyar *dél*, vogul-osztják *sutka* '24 óra' és egy-két a nyelvek külön életében keletkezett kifejezés: a nap keltével és nyugtával kapcsolatos, valamint az elvont 'idő' szavaival alkotott elnevezések. Sőt a kezdettől fogva megkülönböztetett két napszakasz, a sötét és világos napfél neve egyenesen az uráli korból származik: *a)* vog. *īt', jēt'* 'Abend' | osztj. *īʋən, i̯ētŋn, ītə̀i̯* stb. 'ua.' | cser. *jüt* 'Nacht' stb. || szam. O. *ūte, ūd* | stb. 'Abend' (PAAS., Beiträge 70); *b)* m. *haj*-nal | f. *koi* | zürj. *kya* 'Helligzeit' | vog. *khuj* || szam. Jen. *kaija* 'Sonne', *kiare* 'hell' | Tawgy *kou* 'Sonne' | Jur. *hāje-r, hājar, haijer* 'ua.' | O. *kueťe* 'Hitze' | stb. (i. h. 276). Úgy látszik, a fény és sötét váltakozása egyike az ősember legelső érzékeléseinek, legeredetibb képzettartalmainak.

Ha mármost, kizárólag az ugor nyelvek körében maradva, egymás mellé rendezzük a legáltalánosabban használt napszakneveket, azonnal szembetűnik az a nagy hangalaki rokonság, mely az etimológiailag össze nem tartozó, de hasonló jelentésű szók közt fönnáll. A sötét és homály szavai: m. *éj*, vog. *ī*, osztj. *ėj* || vog. *ēt, īt'* 'éj, est', osztj. *āt* 'éj' || osztj. *ila, idai* (⌣ md. *ilьť* FUF. XVI, 227) 'est' || osztj. *īʋən, īi̯ŋn', īēi̯ŋn'* 'ua.' || m. *al*-kony. Még föltűnőbb ez a fény szavainál: m.

[1] Azon napszak-neveken kívül, melyeknek további etimonjuk nincs, melyek tehát a nyelv történeti korában már ilyen értelemben használtattak, vannak olyan később keletkezett kifejezések is, melyek a nap állásával, pl. *ág hegyén áll a nap* (Nyr. XLIV, 177), a környező természet jelenségeivel, pl. *kakas szavakoron* (Nyr. XV, 533), sőt emberi cselekvésekkel, pl. *juhászdél* KRESZN., *gyertyagyujtatkor* (Nyr. II, 374) stb. jelölik meg a kérdéses napszakaszokat. Ezek természetesen mindig alkalomszerűek, esetlegesek, s mint ilyenek nem is bírnak határozott logikai tartalommal. Miután az egyes nyelvek külön életében keletkeztek, nem tartoznak a mitikus kor szókincséhez, tehát a makrokozmoszi viszonyítás-szók körén kívül esnek.

haj-nal, vog. *khuj*, osztj. *χuńt*, *ḳ'uńəl'* || m. *hol*-val, vog. *χol*, osztj. *χola*, *χot;* nagyon valószínű hogy idetartozik a m. *hó* 'nix, luna, mensis', *hold* és *húgy* is (vö. MUSz. 101). Ha pedig meggondoljuk, hogy a térképzetek kialakulása elválaszthatatlan a fényképzetektől, mint okozat az októl, fölmerül a kérdés: nem lehet-e ezen szókkal közös eredetű a finnugor, illetőleg uráli *ku-* helyhatározói névmástő: m. *ho-l* | vog. *χō-t* 'hol' | osztj. *χo-tà* 'hová' | md. *koš̌ă* 'hol' | f. *ku-ka* 'ki, mi' stb. || szam. *ku-*, *hu-:* Jur. *huńāna* 'hol, hova; holnap, reggel' (NyK. XXII, 334). Mintha ez az összefüggés is igazolná a folklor és a modern filozófia megállapítását, mely szerint tér és idő, térbeli és időbeli tájékozódás „csupán két különböző mozzanata a szellem egyetemes megvilágosodásának, mely a fizikai ős-jelenség, a fény szemléletéből veszi eredetét" (Cassirer, Philosophie der symbolischen Formen II, 136).

Finnugor eredetű néhány olyan szó is, mely a fény és sötét közt átmenetet képező 'derengés'-t jelöli: m. *reg*-gel ◡ osztj. *rïñïm*, *rẽmḳ'ì* || m. *virrad*-◡ md. *varhmede* || m. *sötét* ◡ vog. *sätəm*. Talán összefügg a magyar *szür*-kül is a vogul *sēri* 'szürkület' szóval. Egy sincs azonban a 'derengés' szavai között, melynek szamojéd megfelelője is volna. Úgy látszik, az uráli ősnép számára csupán a fény és sötét volt határozott tudattartalom; a félhomály képzete csak a finnugor és szamojéd nyelvek külön életében, és ott is valószínűleg egy későbbi fejlődési fokon (magyar és finn megfelelések nincsenek) lett annyira határozottá, hogy megjelölése szükségessé vált.

Végül a sokat vitatott, mitologikusnak meg jövevénynek magyarázott *nap*-nak (mint a kozmikus fény forrásának) is megtaláljuk esetleg etimológiai megfelelőjét a vogul-osztják *nāi* 'tűz, nap' szóban, mely ismét az osztják *naɣ̮ə̑*, *naɣ̮ḛ'm* 'valkonen, kirkas, weiss, klar, blank' (Paas.—Donn., Wb. 49) alakkal lehet egy eredetű; vö.: *navi jil* 'es tagt' | *navin* 'beim Tageslichte' (Ahlqv.) | *top nàɣ̮i̯ì i̯is* 'alig hogy világosodott' (NyK. XXXVI, 390).

Hogy mindezen szók valóban összefüggnek-e, s ha igen, hogyan, — e kérdésekre az összehasonlító hangtan is csak valamennyi finnugor nyelv idevágó adatainak vizsgálata után és alapján adhatna választ. De a kapcsolódó jelentéstani és folklorisztikai problémák tisztázása csakis a finnugor évszak- és világtáj-elnevezések tanulságainak figyelembe vételével lesz lehetséges. Kétségtelen, hogy a makrokozmoszi viszonyítás-szók részletes ismerete fontos adalék lenne a finnugor őshaza és műveltség ismeretéhez, sőt bizonnyal érdekes mondanivalói lennének a mindeddig meglehetős homályban tapogatózó finnugor mitológia számára is.

M. TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Kiadásért felelős: Kispál Magdolna.

26.827. — Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Bpest. (F.: Thiering Richárd.)